ירוק־עד (כאן): ארגוני הסביבה ופרויקט גדר ההפרדה

שחר שדה
אוניברסיטת תל־אביב, בית הספר ללימודי הסביבה ע״ש פורטר ומכון ון ליר בירושלים

17 מיליון מטרים מעוקבים של אדמה, ועליה עשרות אלפי עצי זית, אלפי דונמים של מטעים ופרדסים, רבבות דונמים של חורש טבעי, חממות, אתרים ארכיאולוגיים ובארות מים — ורקמת חיים שלמה של מאות אלפי בני אדם — נגרסים בכפותיהם של דחפורים ענקיים, ולירוקים אין התייחסות לנזק שגורמת הגדר (בנבנישתי 2004).

הקדמה

בחודש יוני 2002, על רקע פיגועים רבים, החליטה ממשלת ישראל להקים ״גדר ביטחון״ סביב הגדה המערבית — בבחינת יישום מעשי של דוקטרינת ההפרדה הכללית בין ישראלים לפלסטינים. פרויקט בניית הגדר[1] הוא פרויקט התשתיות הגדול ביותר במדינת ישראל בשנים האחרונות. הוא מתבצע בלוח זמנים צפוף, בהקצאת משאבים עצומים ובלא דיון ציבורי מהותי — עובדה הנובעת מהקונסנזוס הישראלי־יהודי הרחב סביב בניית הגדר. עם זאת, נראה שאין מחלוקת על העובדה שהקמת הגדר גורמת לפגיעות קשות הן בתחום הסביבתי־מרחבי־נופי והן בתחום החברתי. אף שפגיעות אלו נחשבות הכרחיות בעיני מרבית הציבור הישראלי, פרויקט הקמת הגדר מלווה גם בצורות שונות של מחאה ציבורית והתנגדות בכלים משפטיים.

במאמר זה אנתח את דפוסי התגובה של ארגוני סביבה ישראליים להקמת גדר ההפרדה. ממצא בסיסי של מחקר זה הוא כי מעורבותם של ארגוני הסביבה בעניין הגדר והשפעותיה, שלא כמו פעילותם של ארגוני זכויות אדם, הנה שולית.[2] ממצא זה טעון הסבר,

* המאמר מבוסס על עבודת המוסמך שלי בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל־אביב. תודתי העמוקה נתונה לפרופ׳ רונן שמיר על הנחיה פורייה ומעשירה. תודה לאסנת קצואר על עזרתה ותודה מקרב לב לשני הקוראים האנונימיים מטעם *תיאוריה וביקורת* על הערותיהם המועילות שעזרו בחידוד המאמר.

1 להלן אשתמש במונח גדר הפרדה, כמקובל בבג״ץ.

2 המחקר עקב אחר התהליכים האמורים בין 2002 לתחילת 2007. ראיינתי בכירים בשישה ארגוני סביבה ארציים: חיים וסביבה, מרכז השל, החברה להגנת הטבע, אדם טבע ודין, ידידי כדור הארץ וגרינפיס.

בייחוד בהינתן שבשנים האחרונות גברו פעילותם ונראותם של ארגוני סביבה בישראל, ובהינתן שסוגיות חברתיות־מרחביות של זכויות וצדק הן חלק מהשיח הסביבתי.[3] המאמר מכוון זרקור ביקורתי אל ארגוני הסביבה הגדולים בישראל ותורם טפח להבנת התהליכים והקונפליקטים שעמם מתמודדים שחקנים סביבתיים אחרים בארץ ובעולם.

הפרובלמטיקה הסוציולוגית הבאה לידי ביטוי במחקר זה מעוגנת במתח שבין סדר יום אקטיביסטי המבוסס על תפיסת **הקַיָּמוּת** (sustainability) — תפיסה סביבתית השואפת לאיזון ארוך טווח בין הסביבה לאדם, והיא חוצת גבולות במהותה — לבין מצב מדיני לאומי קונקרטי (הסכסוך הישראלי־פלסטיני) המבוסס על עקרונות של הפרדה מרחבית. לפיכך, אבחן כיצד ארגונים שחרתו על דגלם את עקרון הצדק הסביבתי ושרואים עצמם ארגונים המקדמים קיימוּת מתמודדים עם קונפליקט שמתנהל במסגרת מושגית המאורגנת סביב עקרונות לאומיים.

מאמר זה מציע שכדי להבין את דפוסי פעולתם (או אי־פעולתם) של ארגוני הסביבה בישראל בנוגע לגדר ההפרדה יש לנתח את המשמעות שהם מעניקים למושג "סביבה". אני טוענת כי מושג הסביבה מתופעל בעת ובעונה אחת בשתי רמות: רמה אחת נשענת על ההבחנה בין סביבה במובן של טבע ונוף לבין סביבה שמקיימת זיקת גומלין אינהרנטית בינה לבין האדם. הרמה השנייה נשענת על ההבחנה בין סביבה במובן של זיקה למרחב ריבוני נתון (מדינה, בית לאומי וכו') לבין התייחסות ל"סביבה" כמרחב שעניינו דמיון חוצה גבולות. מושג הסביבה — ומכאן גם התפיסה הסביבתית — מכונן כמושג דינמי בתווך שבין שתי הרמות האלה, ואופן כינונו משפיע על תנאי ההיתכנות של פעולה אזרחית כגון מחאה סביבתית, ומעצב את צורתה ואת היקפה. ממצא מרכזי במחקר זה הוא כי במקביל לכינון תיאורטי דינמי זה של מושג הסביבה, ארגוני הסביבה מעדכנים ומבנים אותו מתוך אינטראקציה עם המציאות המדינית בישראל כפי שהם תופסים אותה, ובכפוף לאפשרויות הפעולה בשם "הגנת הסביבה".

המאמר יסרטט אפוא את מרחב הפעילות המעשי של הארגונים בישראל ואת הקשר שלו לתפיסותיהם הסביבתיות. מרחב זה משתרע מהגשמה של אותן תפיסות (בתוך טריטוריית הלאום, בגבולותיה הנזילים) עד הישארותן כשאיפה לא ממומשת. מתוך כך יערער המאמר על מידת ההפנמה של תפיסת הקיימוּת, שעליה נסמכת התנועה הסביבתית בישראל, בקרב ארגוני הסביבה.

כאמור, במקרה של גדר ההפרדה המעורבות של ארגוני סביבה (בין בפעילות אקטיביסטית ובין ביצירת דיון ציבורי) כמעט לא באה לידי ביטוי. אחד האתגרים

ראיינתי גם שחקנים סביבתיים אחרים וכן סוכני מדינה ברמת ה"שטח", הפועלים לשמירה על איכות סביבה ואחראים על תחום גדר ההפרדה: קציני סביבה במינהל האזרחי בשטחים ופרויקטור הגדר ברשות הטבע והגנים.

[3] במקביל, סוגיות סביבתיות הפכו בשנים האחרונות לחלק משיח זכויות האדם.

המשמעותיים במחקר היה לאפיין ולנתח את אותו ואקום, את ההתרחשות שלא התרחשה. המאמר ייפתח בסקירת התפתחויות עקרוניות בחשיבה הסביבתית בעולם ובישראל, עם דגש בשינויים שחלו בהתייחסות למושג הסביבה. אמשיך באפיון ארגוני הסביבה הישראליים ויחסם למושג זה, ולאחר מכן אדון בקצרה בגדר ההפרדה ובמאבקים האזרחיים והמשפטיים שהיו נגדה. ניתוח אי־פעילותם של ארגוני הסביבה בעניין גדר ההפרדה יהיה מוקד העבודה, ובעקבות הניתוח הזה אציג השוואה קצרה בין מקרה הגדר לבין מקרים פוליטיים שבהם התקיים מאבק של ארגוני הסביבה נגד המדינה.

ראוי לומר כי פרויקט בניית הגדר הוא מקרה חקר ייחודי, אשר לא רק מגלם סוגיות חברתיות, פוליטיות וסביבתיות כאחד, אלא גם לימינלי ומורכב מעצם מהותו: בעל קיום מוחשי במציאות הפיזית אבל מעורפל מבחינה קונספטואלית. לכאורה הגדר היא מבנה זמני, אך למעשה היא מייצגת גבול עתידי נוקשה. היא אינה בתוך המדינה אך גם אינה מחוץ לה. בחינת מקרה הגדר על אפיוניו השונים תסייע לשפוך אור על הסביבתנות המודרנית והמתחים הנלווים אליה כפי שהם באים לידי ביטוי בקרב ארגוני הסביבה הישראליים. אראה שסביבתנות זו נמצאת במצב ביניים התפתחותי, מצב שלמול מקרים מורכבים כגון פרויקט הגדר, גורם לשיתוק ולפגיעה בטבע ובאדם כאחד. השילוב שבין מצב קונספטואלי ייחודי זה לבין הקונסנזוס הציבורי בסוגיית גדר ההפרדה הביא להיאלמות ולהיעלמות של ארגוני הסביבה בנושא חשוב זה.

א. מושג הסביבה וארגוני סביבה בישראל

> גם אצלנו התנועה הסביבתית מתפתחת וגדלה אבל לא פחות חשוב, היא מעמיקה את החשיבה שלה. התנועה הסביבתית נפרדה מהנאיביות... מהתמימות הא־פוליטית שאפיינה אותה בעבר. ...המאבק על הסביבה הוא, לפיכך, גם מאבק על החברה (חנין 2004).

פעילות סביבתית החלה בתחילה המאה ה־20 והיתה בעיקרה פעילות של שימור טבע ונוף. עם השנים התרחבו המודעות הסביבתית והמחשבה הסביבתית לנושאי טיפול רבים כגון בריאות, תחבורה, זיהומים וכיוצא באלה. התנועה הסביבתית בעולם התרחבה בהתאם והיא נשענת כיום על בסיס רחב שכולל לצד שוחרי הטבע גם ארגוני עובדים, ארגוני נשים, ארגוני צרכנים, ארגוני זכויות אדם וקהילות ילידיות.

אילון שוורץ (2000) מבחין בין שלוש פרדיגמות לתפיסה הסביבתית. פרדיגמת **שימור הטבע** מבוססת על הבחנה ברורה בין טבע לחברה, ושמה דגש בשימור הטבע מתוך תפיסה רומנטית וביוצנטרית. פרדיגמת **מדעי איכות הסביבה** מטשטשת את ההבחנה הקשוחה בין חברה וטבע ומדגישה את ההשפעות השליליות שעשויות להיות לפעילות אנושית על הסביבה הפיזית, על בריאות ועל איכות חיים. הפרדיגמה השלישית, פרדיגמת **הסביבתיות המבוססת על מקום** היא גישה הוליסטית שלפיה האדם והחברה הם חלק מהטבע, והסביבה

היא תלוית תרבות. גישה זו רואה בעבודה האנושית יסוד מרכזי של הסביבה ה"טבעית": חקלאות, אדריכלות ותכנון נתפסים במסגרתה כחלק מתפיסה כוללת של הסביבה. פרופ' דני רבינוביץ (2010) גורס כי מאז תחילת המאה ה־21 מתפתחת פרדיגמה רביעית שהוא מכנה **שלב ההכרה הרחבה**, כלומר "זליגה של סוגיות סביבתיות מן השוליים האזוטריים אל תחומי הליבה של הקיום הלאומי, כולל שני המרכזיים ביותר: הזירה הכלכלית והביטחון הלאומי" (שם).

טיפולוגיה מקובלת נוספת של השיח הסביבתי מבחינה בין גישות שונות ליחס בין האדם לטבע. הגישה האנתרופוצנטרית שמה את האדם במרכז, ולפיה שיקולי פיתוח לרווחת בני האדם ולא שיקולים של שימור הטבע הם שצריכים להכריע במאבקים סביבתיים. הגישה הביוצנטרית מייחסת לאדם ולטבע ערך שווה (Dobson 1990). גישה שלישית, העומדת במרכז השיח הסביבתי העולמי וגם הישראלי, משלבת בין הגישות ומצביעה על הקשר בין ערכים סביבתיים לבין צדק חברתי (Elliot 1995). צדק סביבתי הוא "טיפול הוגן ומעורבות בעלת משמעות של כלל האוכלוסייה ללא קשר למוצא, צבע, לאומיות או הכנסה בהתייחס לפיתוח, יישום ואכיפה של חוקים סביבתיים, תקנות ומדיניות".[4] התנועה לצדק סביבתי גורסת שהסביבה היא הכול: המקום שבו אנו חיים, עובדים, משחקים וכן הלאה. התנועה מזוהה עם זכויות אדם ושמה דגש על הקשר בין המצב הפוליטי של אוכלוסיות מוחלשות לבין המצב הסביבתי הירוד שבו הן חיות.

אפשר לומר שעיסוק בנושא הסביבה עומד בתווך שבין רמה גלובלית למקומית, כפי שמתבטא בסיסמה הרווחת בקרב התנועה הסביבתית "חשוב עולמית ופעל מקומית". אולם שילוב זה אינו מובן מאליו, ומתח מתמיד שורר בין עיסוק בשאלות הנוגעות לסביבה גלובלית ולרווחת הכלל לבין סוגיות מגזריות וסוגיות של צדק סביבתי מקומי (Benstein 2004).

מונח מרכזי המאפיין את החשיבה המאוחרת על סביבה הוא פיתוח בר קיימא או קיימות. המונח הופיע בשיח הסביבתי הבינלאומי בסוף שנות השמונים. פיתוח בר קיימא מוגדר כפיתוח העונה על צורכי ההווה בלי להתפשר על צורכי הדורות הבאים, ויכול להתקיים לאורך זמן רב כיוון שאינו פוגע בבסיס המשאבים שעליהם הוא נשען. למונח הגדרות רבות[5] אך ביסוד כולן עומד הצורך לאזן בין הגנת הסביבה לבין פיתוח כלכלי־חברתי.[6] המושג של פיתוח בר קיימא יוצר תפיסת עולם המקיפה תחומים רבים כגון עירוניות, תחבורה, תכנון סביבתי, כלכלה, חקלאות, עיצוב תעשייתי, בריאות וחינוך. תפיסת הקיימות שואפת לעצב מודל מנומק, ריאליסטי ואינטגרטיבי לשינוי חברתי ולהתנהלות עולמית. הן החשיבה המופשטת על הסביבה והן העשייה הפוליטית הנגזרת ממנה מאורגנות כיום סביב תפיסה זו

4 Environmental Protection Agency (EPA) בשנת 1993, אתר חיים וסביבה, www.sviva.org.

5 להגדרות אחרות ולביקורת על המושג ראו Jacobs 1999.

6 IUCN 2006. המושג הוצג לראשונה בשנת 1992 בוועידת כדור הארץ בריו דה ז'נרו שבברזיל, שהתכנסה בעקבות המשבר הסביבתי־גלובלי.

(שם). אף על פי שהמונח נפוץ ומוטמע בז׳רגון הסביבתי — העולמי וגם המקומי — ביקורות רבות עמדו על עמימותו המובנית (Jacobs 1999), ו״בעיני ירוקים רבים המונח ׳פיתוח בר קיימא׳ הוא פשוט אוקסימורון״ (טל 2006, 141).

את התפתחות התנועה הסביבתית וארגוני הסביבה בישראל יש להבין במסגרת ההתפתחות שתיארתי לעיל. קודם להקמת המדינה התמצתה הפעילות הסביבתית בקשר בלתי רשמי בין קבוצת חוקרים ומורים בתחומים כביולוגיה, זואולוגיה ובוטניקה, אשר לא עסקו בהגנה על הארץ מפני איומי הפיתוח אלא בעיקר למדו וניתחו את הקיים בה (שם, 181). התנועה הסביבתית החלה את דרכה באמצע שנות החמישים בפעילות מצומצמת של שמירת הטבע. בשנים אלו הוקמו שלושה גופים מרכזיים לקידום נושא איכות הסביבה: החברה להגנת הטבע, המועצה לארץ ישראל יפה והמועצה למניעת רעש וזיהום אוויר. את שלושתם אפשר להגדיר ארגוני שימור סביבה ״קלאסיים״.[7] ראוי לציין שבתקופה ״קלאסית״ זו, ולמרות השיח המקומי הרומנטי של אהבת הארץ והטבע — גורמים מקומיים־ציוניים רבים פעלו נגד הגיון השימור האקולוגי ואף הכריזו על שאיפתם לטרנספורמציה של הנוף והטבע (Tal 2002; Rabinowitz 2003).[8]

רק בשנות השמונים והתשעים חלה עלייה במודעות ובהתארגנות הציבורית ליצירת שינוי סביבתי. בשנים אלו חל גידול חד במספרם של הארגונים הסביבתיים ובמגוונם. וכמו כן חל שינוי בדפוסי ההתארגנות והפעילות שלהם (בנימיני ופזמוני־לוי 2003). למרות הגיוון של הארגונים הסביבתיים, רובם בוחרים באפיקי פעולה ממוסדים וריאליים שאינם קוראים תיגר על הסדר הקיים אלא פועלים ״מבפנים״ לשנותו.[9] אחד מאפיקים אלו הוא הזירה המשפטית, ועם הזמן היא נעשתה לכר פעילות פורה בעבורם (כץ 2001). הארגונים, כמעט בהגדרה, שרויים במאבק מתמיד לשינוי פני המציאות לטובת אינטרס הציבור. מטבע הדברים, קשיים רבים נובעים מהוויה זו, הן בגלל עמדת ה״נאבק״ שמתוכה הם פועלים והן בגלל צורת הניהול שנובעת ממנה, למשל היעדר אסטרטגיה רחבה בניהול המאבקים הסביבתיים, תפיסה של ״כיבוי שריפות״ וכדומה (ישי 2003).

רוב ארגוני הסביבה בישראל אימצו את המסגרת המושגית המאורגנת סביב צדק סביבתי וקיימות, ופעלו רבות לקידומה בדרכים שונות. לדוגמה, בשנת 2002, לקראת ועידת כדור הארץ לפיתוח בר קיימא ביוהנסבורג שבדרום אפריקה, הוקמה בישראל קואליציית ״דרכים לקיימות״, קואליציית ארגונים סביבתיים וחברתיים שקמה במטרה לבחון את התקדמות ישראל בנושא הקיימות. הקבוצה כתבה את ״דוח הצללים״ לדוח המדינה, והגישה אותו בוועידה.[10] הדוח קרא לבנות חברה אזרחית המעורבת ביצירת עתיד

[7] ראו לעיל את הטיפולוגיה של שוורץ.

[8] להרחבה בנושא זה ראו את הוויכוח בין אבנר דה שליט ואילון שוורץ אצל טל 2006, בפרק ״גאולה במולדת: הממד האקולוגי הכפול של הציונות״.

[9] למשל, נציגי ארגוני הסביבה משולבים בוועדות ממלכתיות וסטטוטוריות לתכנון.

[10] הארגונים מתחו בדוח ביקורת חריפה על התנהלות הממשלה בפיתוח התחום, www.sviva.org.il.

מקיים ושוויוני לחברה בישראל: "המסמך הנוכחי הוכן על ידי ארגונים סביבתיים וחברתיים... הבונים חברה אזרחית דינאמית ופעילה... שהתקבצו יחד כדי לממש את תפקידם כשותפים מלאים בקידום מדיניות מקיימת בישראל".[11] בשנת 2003, כשהתקבלה בישראל החלטת ממשלה לפיתוח בר קיימא, זכו הארגונים להכרה בתפקידם כמְקַדְּמֵי הרעיון: "מדיניות ממשלת ישראל תתבסס על עקרונות של התנהלות פיתוח בר־קיימא... ההחלטה הושגה... תוך הסתייעות בידע המקצועי שנצבר אצל הארגונים הסביבתיים והחברתיים".[12]

ארגוני הסביבה אינם הומוגניים, ובתוכם אפשר למצוא מגוון של דעות בנוגע לתפקידם ולמקומה של תפיסת הקיימות. לדוגמה, רענן בורל מהחברה להגנת הטבע טען שאף על פי שעם הזמן הם מאמצים קו שדוגל בצדק סביבתי (ביטוי שהפך ל "Buzz Word" להגדרתו), הוא עדיין אינו מגדיר עצמו "חברתי".[13] אולם, כל הארגונים הארציים הגדולים שנבחנו בעבודה זו מצהירים שהקיימות היא ערך מנחה בעבודתם ובתור שכזה הוא בא לידי ביטוי בפרסומי הארגונים, בחזונם ובמטרותיהם המוצהרות: למשל, ארגון חיים וסביבה "מקדם מדיניות פיתוח מקיים על בסיס צדק סביבתי וחברתי, נגישות שווה למשאבי הסביבה והכרה באחריות כלפי הדורות הבאים",[14] מרכז השל "מפתח ומעמיק את החזון הסביבתי־חברתי על ידי פיתוח תפיסה של חברה בת קיימא בישראל",[15] אדם טבע ודין "מאמינים כי הזכות לסביבה ראויה היא זכות בסיסית, שוות ערך לזכויות יסוד אחרות".[16] דוגמה אחרת היא כנס עשור לקיימות בישראל, שהתקיים בדצמבר 2008 בהשתתפות מאות אנשי סביבה ונציגי ארגונים שמארגני הכנס ראו בהם את "התנועה לקיימות".[17] במקביל הושקה רשת האינטרנט "שינוי ירוק" ("הרשת החברתית לקיימות").[18] אם כן, אפשר לראות במושג הקיימות קוד מנחה להתנהלותם של ארגוני הסביבה — לכל הפחות בבחינת מטבע לשון, אך גם דה פקטו, בפעילות הציבורית הענפה שלהם בעשור האחרון.

בהמשך לקו זה, כיוון שמושג הקיימות מתיימר לגעת בקשת רחבה של נושאים חברתיים, הוא מחייב "מעבר מתפיסה 'טריטוריאלית' של הסביבה לתפיסה רב־ממדית של המציאות שהסביבה היא חלק ממנה" (חנין 2002, 109). מעבר זה איננו רק מעבר רעיוני, ויש לו גם ביטוי מעשי: אם הסביבה היא ממד בלתי נפרד של המציאות, אזי גם ארגוני הסביבה אינם יכולים להיות חד־ממדים בפעולתם וצריכים לפעול מתוך יחס למציאות מורכבת הכוללת בין השאר סוגיות מדיניות בעלות היבטים סביבתיים־חברתיים, כדוגמת גדר ההפרדה.

11 שם.

12 החלטת הממשלה 246 לקידום אסטרטגיה לפיתוח בר קיימא בישראל, 14.5.2003, באתר המשרד להגנת הסביבה, www.sviva.gov.il.

13 ריאיון עם רענן בורל, ראש אגף שימור טבע בחברה להגנת הטבע, 27.12.2005.

14 אתר חיים וסביבה www.sviva.net.

15 אתר מרכז השל www.heschel.org.il.

16 אתר אדם, טבע ודין www.adamteva.org.il.

17 www.heschel.org.il/kenes/about.html.

18 אתר שינוי ירוק www.greenchange.co.il.

גדר ההפרדה מאתגרת את התפיסה הבסיסית של ארגוני הסביבה, שאמורה להביאם לידי אקטיביזם חוצה גבולות (כך על פי הצהרותיהם), כיוון שהיא מעמתת אותם עם השיח הלאומי־ביטחוני. לפיכך, סוגיה מרכזית במאמר זה היא שאלת היחס בין התפתחויות מושגיות וארגוניות אלו לבין הכפיפות המושגית של הארגונים לשיח הלאומי־ביטחוני. מחד גיסא, "התנועות הירוקות מציבות נושאים על סדר היום תוך שהן מותחות ביקורת עקיפה או ישירה על המדינה, שנתפסת כמי שנושאת וממשת את פרויקט הקדמה מבלי לתת דעת על המחיר האקולוגי והאנושי שנלווה אליו" (בן־אליעזר 1999, 56). מאידך גיסא, ההמשגה הביטחונית־לאומית מביאה לכך שכמו רבים מארגוני החברה האזרחית גם ארגוני הסביבה, שחלקם מחזיקים בתפיסה שגבולות פוליטיים אינם רלוונטיים לעניינם, יעדיפו שלא לערער על מצב פוליטי נתון.[19] מתח זה — בין ערעור על המציאות הפוליטית, שהוא רציונל הקיום של הארגונים, לבין חשש מפעולה היוצאת כנגד הקונסנזוס הישראלי, המקדש את הממסד הביטחוני והחלטותיו — יבוא לידי ביטוי במקרה הנבדק. אולם, כפי שאראה בהמשך, גדר ההפרדה, בהיותה קונסטרוקציה לימינלית ששמערערת על ההגדרה הקלאסית של גדר כתוחמת ומפרידה, מציבה עוד קושי קונספטואלי בפני הארגונים, נוסף על חששם לצאת נגד הפרה הקדושה של הביטחון. וכך, לעומת הקיום המוחשי והבולט של הגדר במציאות הפיזית, קיומה במציאות התפיסתית והאקטיביסטית של הארגונים מוחשית פחות.

ב. גדר ההפרדה

> הגדר, בכל מקום בו תעבור פוגעת במרקם החיים. היא מקשה, במידה זו או אחרת על מי שמבקשים להגיע למקום עבודתם או לשוב לבתיהם. היא פוגעת בתלמידים, בקשרי משפחה ותרבות. היא מצריכה, לא אחת, תפיסת מקרקעין ופגיעה בקניין, היא פוצעת את נוף הארץ. היא ניצבת כתזכורת מתמדת ומכאיבה לכך שעדין לא עלה בידי העמים היושבים בארץ לחיות בתוכה בשלום (השופטת נאור, בג"ץ 5488/04, פסקה 2).

ביוני 2002 החליטה ממשלת ישראל לבנות גדר הפרדה שתקיף את הגדה המערבית במטרה למנוע כניסה בלתי מבוקרת של פלסטינים לתחומה. גדר ההפרדה עוברת בתוואי מפותל שאורכו כ־720 קילומטר — כפול מאורך הקו הירוק ומכאן שהגדר אינה צמודה לו. כמה מקטעי הגדר (כ־3–5 אחוזים מהתוואי) משולבים עם חומה נגד ירי, ולאורכה קיימים שערים למעבר אנשים וסחורות. המכשול עצמו מורכב מגדרות תיל, גדרות אלקטרוניות, תעלות, דרכי פטרול וטשטוש ואמצעי תצפית. רוחבו הממוצע שישים מטרים, ובקטעים

[19] אציין כי מאבקים נגד הממסד הביטחוני (לדוגמה, המאבק נגד עיר הבה"דים) ואף נגד האתוס הציוני (כמו המאבק נגד חוות הבודדים) התקיימו ועודם מתקיימים. אולם נושא הגדר מחייב התמודדות משולשת: מול אתוס הביטחון, מול אתוס ההתיישבות ועם סוגיית הפעילות מחוץ לקו הירוק.

שהוא חופף לקו הירוק הוצב ממזרח לו מכשול עומק נוסף.[20] עלות בניית קילומטר גדר מוערכת בכ־12 מיליון שקלים (ועלות הבנייה של קילומטר חומה היא כ־15 מיליון שקלים), בלי לכלול את עלות התפעול השוטף, את נקודות הביקורת ועוד (אריאלי וספרד 2008). מאז החלטת הממשלה הראשונה על הקמת הגדר שונה התוואי פעמים אחדות — חלקן בעקבות עתירות שהוגשו נגדו וחלקן היו שינויים שיזם משרד הביטחון. ראוי לציין כי לאורך השנים נהנה פרויקט בניית הגדר מתמיכה רחבה בקרב הציבור הישראלי־יהודי, בשיעור קבוע של כשמונים אחוזים.[21]

מרחב ההפרדה: סביבה, כלכלה וחברה[22]

לבניית הגדר השפעות רבות, ישירות ועקיפות, של פגיעה קשה בנוף ובאיכות הסביבה, במרקם החברתי ובזכויות האדם של תושבי האזור הפלסטינים.[23] רוב הפגיעות בזכויות נגזרות מפגיעה בחופש התנועה. הגדר מפרידה בין מקום מגורים למקום עבודה, בין חקלאים לאדמותיהם, בין מורים ותלמידים לבתי הספר ובין שכנים ומשפחות. כתוצאה מכך חיי הפלסטינים ופרנסתם נפגעים קשות. יתר על כן, הקמת הגדר כרוכה בפגיעה קשה בקניין הפרטי, הן בשל הגבלת הגישה לקרקעות פרטיות והן משום שהיא מחייבת תפיסת קרקע פרטית. הגדר לא רק פוגעת בזכויות התושבים כפרטים, אלא גם מפוררת את המרקם הקהילתי, חוצה שכונות עירוניות, מנתקת פרברים מהעיר ופוגעת בחיי היומיום של התושבים על ידי חסימת נגישותם למוסדות ולאירועים קהילתיים.

החמורה שבפגיעות בסביבה האקולוגית היא קיטוע השטחים הפתוחים (המצומצמים ממילא בגדה המערבית). בתסקיר סביבתי שהוגש לבג"ץ נכתב:

> הגדר יוצרת חיץ לא רק בפני בני אדם אלא גם בפני מרבית בעלי החיים היבשתיים החיים במרחב כולו. ...נפגעות המערכות האקולוגיות... יכולת הרבייה של צמחים. ...פגיעה קשה בפני השטח ובפני הנוף, שנזקיה יוותרו לדורות רבים. ...היבטים גיאומורפולוגיים של הנוף נפגעים קשות, נוף טראסות ושטחי נוף־מורשת שונים. ...מעבר התוואי בשטח הררי מצריך חציבות ועבודות עפר בהיקף... המגדיל פי כמה את הנזקים הצפויים.[24]

חלקים מתוואי הגדר ממוקמים מעל מקורות נביעתו של אקוויפר ההר (שממנו נשאבים מרבית המים של הגדה המערבית) והם פוגעים בגישה לבארות ולצנרת המים ובאפשרות להשתמש בהן. כמו כן, מאות אלפי עצים נעקרו לצורך חישוף השטח והבנייה. נוסף

20 המידע על מרכיבי המכשול מבוסס על תשובת המדינה לבג"ץ, בעתירה 7784/02, סעיף 23.

21 המידע מתוך "מדד השלום" באתר מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום, www.tau.ac.il/peace.

22 אתייחס לפגיעה הנגרמת לאוכלוסייה הפלסטינית בלבד, כיוון שהאוכלוסייה הישראלית תומכת בבניית הגדר ולכאורה נהנית מתוצאותיה.

23 דוח אמנסטי 2005, www.amnesty.org.il/year2005.html.

24 חוות דעת אקולוגית של ד"ר פרומקין, בג"ץ 2054/04.

על היותם מקור פרנסה, לעצים תפקיד בשימור האיזון האקולוגי, בקירור האוויר ובייצוב הקרקע. כמו כן, מערך הגדר פוגע בסביבת הגידול של צמחים ויוצר נתק בין בעלי חיים בצורה שמסכנת את גיוון המערכת האקולוגית (שיזף 2005).

לגדר השפעות סביבתיות עקיפות שמקורן בשינויים אינקרימנטליים הנובעים מבנייתה. לדוגמה, הגדר מצריכה בניית דרכי גישה וכבישים עוקפים, הן במקום אלו שנקטעו ונחסמו והן עקב הגירת תושבים למקום מגורים חדש (בגלל שינוי באפשרויות של פרנסה וניידות). בנייה זו מעמיקה את הפגיעה בשטחים הפתוחים ואת הטרנספורמציה הסביבתית.

אציין כי חומות וגדרות, המוקמות לרוב לצורך "הגנה עצמית" ובשם שאיפה לביטחון, שכיחות בנוף המרחבי בישראל. הגיון ההפרדה — כמושג פוליטי, תרבותי ומרחבי — טבוע בייצור הנוף העירוני והכפרי בישראל ומכשולים פיזיים הפכו לפתרון מרחבי שכיח (שמיר 2005; יעקבי וכהן 2007). חנאפי (Hanafi 2005) טוען שיצירת חיץ מרחבי דומיננטי כדוגמת גדר ההפרדה היא צורה אולטימטיבית של "רצח מרחבי" (spacio-cide, על משקל רצח עם genocide) אשר מכוון לקרקע הפלסטינית ולמרחב הציבורי כיוון שהגדר אינה רק מכשול פיזי, אלא מכשול פסיכולוגי, פונקציונלי, סוציו־תרבותי וגיאופוליטי. רבינוביץ ממשיך קו טיעון זה וגורס כי טרנספורמציה סביבתית, והגדר כאחת הבולטות שבהן, היא מהצורות המשכנעות ביותר שבהן שליטה טריטוריאלית נוצרת ומתקבעת (Rabinowitz 2004).

רוב ההתנגדויות האזרחיות לבניית הגדר הגיעו מארגוני שמאל וזכויות אדם,[25] וההצלחות המשמעותיות ביותר הושגו בין כותלי בתי המשפט. פעילויות אחרות היו הפגנות, עצומות, ימי עיון, סיורים, מאמרים פובליציסטיים וכדומה. פעילויות אלו נשארו ברובן בשוליים, בעיקר בגלל התמיכה הנחרצת של רוב תושבי ישראל בהקמת הגדר ובטענת נחיצותה.[26] ראוי לציין שבמקביל למאבק נגד הגדר התקיים מהלך ציבורי שקרא לקידום רעיון הגדר,[27] וזה שנים מתקיים מהלך הקורא לקדם את הקמת הגדר בתוואי שונה מזה שמציעה הממשלה.[28]

משפטי הגדר

התדיינות משפטית באמצעות עתירה לבג"ץ היתה ועודנה אחד הכלים המרכזיים במאבק נגד גדר ההפרדה. מאז התחילה פעילות התכנון והבנייה של הגדר הוגשו לבתי המשפט למעלה

[25] ובראשם בצלם, גוש שלום, אנרכיסטים נגד הגדר, תעאיוש, רבנים לזכויות האדם, יש גבול והוועד נגד הריסות בתים.

[26] ראו הערה 21 לעיל.

[27] תנועת גדר לחיים, פורום ראשי הרשויות במרחב התפר, התנועה להפרדה, התנועה להיפרדות חד־צדדית והמועצה הציבורית גדר ביטחון לישראל — שקוראים כולם לזירוז הפרויקט והשלמתו.

[28] מהלך זה נעשה על ידי המועצה לשלום וביטחון, www.peace-security.org.il.

מ־180 עתירות כנגדה,[29] ובעקבותיהן שונה תוואי הגדר פעמים אחדות. רוב העתירות יצאו נגד תוואי הגדר ולא הביעו התנגדות ערכית עקרונית להקמתה. במסגרתן בחן בג״ץ את התוואי על פי מבחני המידתיות,[30] ולמעשה בכך ״הזמין״ אליו עתירות נוספות שהתבססו על שיח הזכויות. בהתדיינות זו, שנוהלה ברובה המכריע על ידי ארגוני זכויות אדם, בלטו בהיעדרם ארגוני סביבה, ובשל כך נעדר מהדיונים גם שיח הזכויות הסביבתיות־חברתיות ושמירת הטבע, והבמה המשפטית לא נוצלה לקידום סדר היום הסביבתי בהקשר זה.

הספורדיות והמינוריות של הטיעונים הסביבתיים במסגרת עתירות אלו הן אינדיקציה אמפירית להיעדרו של שיח סביבתי בנושא הגדר.[31] מינוריות זו בולטת נוכח העובדה שבשנים האחרונות הזירה המשפטית בכלל ועתירות לבג״ץ בפרט מהוות כר פעילות פורה לארגוני הסביבה.

לעומת זאת, מאז עתירת בית סוריק,[32] שהובילה לאחד מפסקי הדין המשמעותיים בנושא הגדר, התווספו חוות דעת תכנוניות לעתירות לבג״ץ.[33] חוות דעת אלו הרחיבו טענות של פגיעות באוכלוסייה הפלסטינית — מבחינה סביבתית ואנושית כאחד — שנגרמו עקב בניית הגדר. חוות הדעת העניקו תוקף לטענות אלה, והיו מכריעות בקבלת חלק מהעתירות: ״התוספת שלהם היא קריטית, זה לא אותה גדר עם או בלי עמותת ׳במקום׳. הם יצרו משהו ייחודי שאִפשר ונתן את הכלים לבג״ץ לקבל הרבה מהעתירות״.[34] נושא התכנון מוכל במושגים של פיתוח בר קיימא, ובייחוד לנוכח העובדה שהפריזמה התכנונית משקפת לא רק את ההווה אלא גם את אפשרותם של הדורות הבאים לחיות במרחב. זאת ועוד, מריאיון עם עו״ד מיכאל ספרד,[35] שייצג עתירות רבות נגד הגדר, עולה כי לטיעונים משפטיים המתייחסים לפיתוח בר קיימא, בין שהיו טיעונים תכנוניים כפי שבאו לידי ביטוי ובין שהיו טיעונים סביבתיים שטרם נבחנו, יש פוטנציאל חדשני שהשפיע על החלטות בית המשפט. אולם, הן כיוון שבחוות הדעת שהוגשו במשפטי הגדר לא הובלט ההיבט הסביבתי ולא נעשה שימוש בשיח הסביבתי והן כיוון שארגון במקום רואה עצמו ארגון זכויות אדם ואינו שייך לתנועה הסביבתית, לפעילויותיה ולראיית

29 נכון למאי 2007 הושלם הטיפול ב־125 מהן ״גדר הביטחון במספרים״, באתר מרחב התפר, www.securityfence.mod.gov.il/; המידע באתר זה לא עודכן בשנתיים האחרונות).

30 עקרון המידתיות שאוב מהמשפט המינהלי, וקובע שהתועלת הצומחת מהקשר בין אמצעי שנבחר לקידום מטרה שלטונית לבין הפגיעה בזכויות שאמצעי זה גורם תגבר על פגיעתו, ושהפגיעה לא תהיה בלתי סבירה.

31 לפירוט מלא של הופעות הטיעונים הסביבתיים ראו שדה 2007.

32 בג״ץ 2054/04.

33 חוות הדעת הוכנו רובן ככולן על ידי ארגון במקום. נכון לסוף 2006 היה ארגון במקום שותף ל־15 עתירות כנגד הגדר. חוות הדעת לא הציעו תוואי חלופי אלא הורו על חוסר ההיגיון שבתוואי המוצע, ושימשו ״כינור שני למשפטנים״. האדריכלית שירז, כנס עמותת במקום, ירושלים, 7.12.2006.

34 ריאיון עם עו״ד מיכאל ספרד, 26.4.07.

35 שם.

עולמה[36] — החלטתי להתייחס אל נושא התכנון ונושא הסביבה בנפרד, ולא לבחון את ארגון במקום כאחד הארגונים הסביבתיים. אציין כי יש הבדלים משמעותיים בין קבוצות וארגונים העוסקים בסביבה במובנה הרחב — לא רק בדרכי הפעולה אלא גם בראיית העולם. כך למשל, גם ארגון כמו הוועד הישראלי נגד הריסת בתים מתאים להיכלל בקטגוריה של ארגון סביבה במובן של קיימות, הגם שהוא אינו רואה את עצמו כך. בקרב הארגונים שנבדקו בעבודה זו ניכרים הבדלים באופן התייחסותם למאבקים סביבתיים שונים. אולם, כיוון ששתיקתם בנושא הגדר היתה גורפת — שלא כמו ארגון במקום, שפעל נמרצות כנגדה — החלטתי לציינו ולהורות באמצעותו על הפוטנציאל הלא־ממומש של הנושא הסביבתי בהקשר זה.

כאמור, במשפטי הגדר זכה ההיבט הסביבתי לייצוג פעמים ספורות: בבג"ץ בית סוריק (יוני 2004) הוגש תסקיר אקולוגי[37] ולמולו חוות דעת אקולוגית של רשות הטבע והגנים, שדנו שניהם בנושאי שמירת נוף וטבע בדגש במקום המסוים שבו עובר התוואי. באוקטובר 2005 הגיש ארגון ידידי כדור הארץ השגה למשרד הביטחון בנוגע לתוואי הגדר העובר בוואדי פוכין,[38] שמשמש לחקלאות שלחין עתיקת יומין, בטענה שהגדר תגרום נזק לאתר המועמד לקבל מעמד של "אתר מורשת טבע עולמית" של אונסק"ו, אגב פגיעה בכללי המשפט ההומניטרי המנהגי האוסרים לפגוע באופן בלתי הפיך בסביבה. הפונים דנו גם בהפרת המשפט הבינלאומי של זכויות האדם ובפגיעה בזכות לפרנסה של תושבי ואדי פוכין. עבודות הבניה הוקפאו אך לאחר ארבע שנים, באוקטובר 2009, ניתנה תשובת משרד הביטחון שדחתה את ההשגה.[39] בדצמבר 2005 הוגשה עתירה לבג"ץ על ידי בית שדה כפר עציון נגד תוואי הגדר באזור, ה"פוגע באופן חמור בשמורת טבע וערכי טבע ונוף ייחודיים... יגרום נזק בלתי הפיך וחמור לשמורת טבע יער אבו־סודא ולעצים עתיקי יומין הנטועים בה".[40] נימוקים נוספים ציינו את הפגיעה בקרקעות מעובדות של פלסטינים ואת חוסר הראייה למרחוק, שכן באזור עתיד להיסלל כביש שיגרור תזוזה של התוואי המתוכנן. ביוני 2006, בעקבות הודעת המדינה על שינויים בתכנון התוואי באזור כולו, משכו העותרים את עתירתם, וגם היא לא הבשילה לכדי התדיינות משפטית.

ג. ירוק־עד (כאן): ארגוני הסביבה וגדר ההפרדה

בעשור האחרון ארגוני הסביבה בישראל עוסקים בסוגיות רבות ומגוונות, ומצויים בלבו של השיח הציבורי, שיח שמרכזיות הסכסוך הישראלי–פלסטיני בו אינה מוטלת בספק.

36 הבחנה זו הולכת ומיטשטשת. ראוי לציין כי בשנים האחרונות מתרחש שינוי משמעותי ויותר ארגוני סביבה עוסקים בתכנון בצורה מובנית כחלק ממערך פעולותיהם.

37 ראו הערה 24 לעיל.

38 השגה על צו תפיסה 05/86/ת' ותיקוניו — אדמות ואדי פוכין. הוגשה ב־11.10.2005.

39 תשובת משרד הביטחון להשגה על צו תפיסה 86/05/ת' מיום 26.10.2009. אציין כי ארגון זה גם התנגד לגדר מתוכננת בין ירושלים לים המלח, אך התנגדותו זו היתה לאחר סיום המחקר. ראו www.ynet.co.il/articlesnc/0,7340,L-3375756,00.html.

40 בג"ץ 11551/05, עתירה למתן צו על תנאי ובקשה לצו ביניים.

לפיכך, התעלמותם מבניית הגדר — פרויקט שאינו רק נדבך מרכזי בסכסוך אלא גם בעל השפעות סביבתיות מרחיקות לכת, עומדת בסתירה למרכזיותם ולשאיפתם להיות "שותפים מלאים בקידום מדיניות מקיימת בישראל".[41] בעיניי, הבחירה שלא לנקוט עמדה בסוגיית הגדר וטמינת הראש בחול אינן הבעת עמדה א־פוליטית, שכן זו אינה אפשרית, אלא תמיכה עקיפה בה או אי־התנגדות לקיומה. פרק זה ידון באי־עשייה זו וינתח אותה.

כאמור, ההתייחסות הרשמית של ארגוני הסביבה לגדר ההפרדה בשנים הראשונות לבנייתה היתה מינורית: לא פורסמו מאמרים בעיתונות, לא היו הפגנות, לא נחתמו עצומות, לא פורסמו ניירות עמדה, וכמעט לא היו דיונים פנימיים בעניין.[42] כמודגם לעיל, טענות סביבתיות היו זניחות גם בזירה המשפטית. ניסיתי להסביר את אותה שתיקה באמצעות דיבוב שחקנים מרכזיים בתנועה הסביבתית ובקרב סוכני השטח המדינתיים כמפורט לעיל.[43]

ניתוח הממצאים האמפיריים להלן נשען על שני מוטיבים מרכזיים שלובים, המזינים זה את זה: המוטיב הראשון הוא חששם של ארגוני הסביבה מאיבוד התמיכה הציבורית עקב פוליטיזציה של האג'נדה הסביבתית, שעשויה להתרחש אם יפעלו בנושא הגדר. מוטיב שני הוא הימצאות הארגונים במצב ביניים קונספטואלי והצהרתי בנוגע להגדרתם העצמית ולמושג הסביבה.

כפי שאראה, בקונסטלציות מדיניות שונות, מקרה הגדר (כמו מקרים פוליטיים אחרים) יכול להביא או לשיתוק או לפעילות ארגונית, ושני המוטיבים האמורים הם שהובילו את הארגונים להחלטות טקטיות שונות. בניתוח שלהלן אדון בשיקולים שהביאו את הארגונים לשתיקה, בזהות הארגונית־אקטיביסטית שנוצרה לאור תפיסותיהם ובתנאים לקיום התנגדות.

בין הסביבתי לפוליטי

ארגוני הסביבה, בישראל כמו בעולם, שרויים בתהליך של שינוי והתפתחות ביחס למושג הסביבה וביחס לפעילויות שנגזרות ממנו. כיוון ההתפתחות הוא הכללה הולכת וגוברת של האדם והחברה — מכאן גם הפוליטיקה — אל תוך המשוואה הירוקה. עם זאת, זהו תהליך דינמי ומתהווה, וההימצאות במצב "ביניים" קונספטואלי זה עשויה לעתים להביא לאי־פעילות ושיתוק, כגון במקרה גדר ההפרדה: "זו שאלה קשה למה לא הביעו עמדה (בעניין הגדר; ש"ש). זוהי מלכודת: אם הארגונים הירוקים יתעסקו רק באספקטים אקולוגיים־סביבתיים אזי יתפסו כאזוטריים, שמתעסקים בינשופים, אך אם יביעו עמדה פוליטית יסתכנו. חלק גדול מאי־התגובה נובע מתוך הדילמה של איך לייצר עמדה שלא נתפסת פוליטית במובהק".[44]

41 דוח הצללים, ראו הערה 10 לעיל.

42 יוצאים מכלל זה שני פאנלים שהתקיימו ב־2004 בכנס "כוח סביבתי" ובמסגרת צוות דש"א (דמותה של ארץ) של החברה להגנת הטבע.

43 ראו הערה 2 לעיל.

44 ריאיון עם אורלי רונן, סמנכ"ל מרכז השל, 4.1.2006.

אם כן, בתנאים מסוימים, למרות אימוץ גישת הקיימות מתרחשת רדוקציה שבמסגרתה העיסוק ב"אדם" הופך לעיסוק ב"פוליטי". וכיוון שה"פוליטי" מחייב נקיטת עמדה בשאלת הסכסוך הישראלי–פלסטיני, נוצרת העדפה שלא לעסוק בו. אך מנגד, ובאופן פרדוקסי, עיסוק בטבע הטהור עשוי להיתפס כאזוטרי, ולדחוק את הדיון בו ואת הארגונים שדנים בו לשוליים הלא־רלוונטיים. בהתאם למאפייני החברה אזרחית בישראל (בן־אליעזר 1999), מרבית ארגוני הסביבה נוטים להימנע מעימות עם נושאים שבלב הקונסנזוס ובראשם הנושא הביטחוני־מדיני: "הירוקים חוששים לעסוק בגדר — בדיון הציבורי על גדר ההפרדה לא נשמע עד עתה קולם של ארגונים ירוקים, אדריכלי נוף או מדענים העוסקים בשמירת טבע... נמנעים באופן שיטתי מעיסוק בבעיות סביבתיות מעבר לקו הירוק בגלל שמדובר בנושא פוליטי" (רינת 2004). כל הארגונים שנבדקו במחקר, גם אלו שפעלו בנושא הגדר, הביאו את הנימוק ה"פוליטי" לאי־פעילות: "אנחנו, הארגונים הירוקים, לא עוסקים בוויכוח הפוליטי מדיני".[45] למרות הכאב הנופי והאקולוגי הכרוך בהקמת גדר ההפרדה... החברה להגנת הטבע הניחה בצד את שיקולי שמירת הטבע לטובת צורכי הביטחון".[46] גם בארגון ידידי כדור הארץ, שהוא ארגון ישראלי־ירדני־פלסטיני, טענו שהם "לא רוצים להיתפס כרדיקליים ולצאת נגד הגדר. ...יש הבדל בין אידיאליזם לפרגמטיזם".[47] אך נשאלת השאלה האם יש הבדל? שהרי העמדה הפרגמטיסטית או לחילופין הצידוד ב"שיקולי צורכי הביטחון" אינם אלא דבקות במהלכים הפוליטיים העומדים בבסיסם וחוסר נכונות או חוסר רצון להתנגד להם.

החשש מפוליטיזציה של האג'נדה הסביבתית מתחזק לנוכח תלותם של הארגונים בתורמים ובקרנות המעדיפים לתמוך בעשייה יציבה וניטרלית (ולכאורה א־פוליטית), ונשענים על פעילות של מתנדבים מכל קצות הקשת הפוליטית: "קבוצת הפעילים של גרינפיס ישראל הם מיינסטרים... לא היה שום סיכוי שהוועד היה מחליט משהו שלא היה יכול לצאת לפועל מבחינת הפעילים".[48] הפעילים מתוארים כאלו שמוציאים לפועל את יוזמות הארגונים ומהווים כוח ציבורי חשוב: "אני שואב כוח בעמידה בכנסת מול ועדות מתוקף הכוח של החברים בתנועה";[49] "בעייתי להיאבק על הגדר. למרות שהתורמים מעודדים שיתופי פעולה בין ישראלים לפלסטינים יש הבדל בין מאבק כנגד הזרמת שפכים ובין מאבק נגד הגדר".[50]

עם הפחד מתיוג וזיהוי חד־משמעי בשמאל המפה הפוליטית מתחדד עוד יותר החשש מפוליטיזציה של הפעילות הסביבתית, ממילא, יש קשר בין עמדות סביבתיות מתקדמות

45 ריאיון עם עמית ברכה, אדם טבע ודין, 29.1.2006.

46 מתוך הקמפיין שכותרתו "מאבק חם: מצילים את מדבר יהודה", באתר החברה להגנת הטבע, www.teva.org.il.

47 ריאיון עם שרון קדמי, אחראית פרויקט מים ושכנות טובה, ידידי כדור הארץ, המזרח התיכון, 1.4.2006.

48 ריאיון עם פרופ' דני רבינוביץ, יו"ר מועצת המנהלים של גרינפיס הים התיכון 2001–2004 ויו"ר חיים וסביבה 2006–2008, 4.12.2006.

49 ריאיון עם רענן בורל, ראו הערה 13 לעיל.

50 ריאיון עם שרון קדמי , ראו הערה 47 לעיל.

לבין תפיסות של תמיכה בשלום (דה שליט 2004). בישראל, קשר זה מוכר בציבור גם כיוון שהעמדה הסביבתית הנפוצה (בישראל ובעולם כולו) יוצאת חוצץ כנגד הקמת יישובים חדשים ו"כיבוש השממה", ולפיכך נתפסת כשמאלנית ואנטי־ציונית. חשש הארגונים הוא שחיזוק הזיהוי עם השמאל ישמוט את בסיס הלגיטימציה הרחב שעליו הם נשענים וידחק אותם לשוליים הציבוריים, וכך תימָנע כל אפשרות לפעילות שסוטה מהקונסנזוס. כך למשל, פרופ' טל מסביר: "היתה דילמה אם לקחת את דב חנין [המשתייך למפלגת חד"ש; ש"ש] ליו"ר 'חיים וסביבה'".[51] להצדקת חשש זה טל גם מביא את דוגמת המאבק בניצנים בתקופת ביצוע תוכנית ההתנתקות (דוגמה זו תידון בהמשך): "אם היינו מצטיירים כשמאלנים קיצוניים לא היינו יכולים להיאבק בניצנים".[52] ראוי להזכיר שבשנת 2001, עם תחילת הדיון בגדר ההפרדה, הושמעו התנגדויות מימין ומשמאל — כל צד משיקוליו, ולאורך השנים קידמו את הפרויקט ממשלות שמאל וימין כאחד (פולמן 2004). עם זאת, יש בסיס לחשש הארגונים, שכן במקרה של מדבר יהודה (שיפורט להלן) — שבו השמיעו הארגונים התנגדות מסוימת לבניית גדר, וגרמו לעצירה זמנית של עבודות הבנייה — בדיעבד הם הואשמו כמי שהפקירו את ביטחון המדינה כיוון שמאזור זה חדר מחבל מתאבד וביצע פיגוע בדימונה (לביא 2008א).

הקו הירוק של הירוקים

במידה רבה, הניסיון להימנע מלעסוק ב"פוליטי־מדיני" מתגלם באי־חציית ה"גבול" בין ישראל לישות הפלסטינית. למעשה, בהימנעות זו ארגוני הסביבה תורמים לקיבוע הקו הירוק כקו גבול — פעולה פוליטית כשלעצמה. חיזוק לכך נמצא במעט כתיבה עיתונאית ביקורתית שמזהה את מרכזיות הקו הירוק בתודעה הארגונית:

> והירוקים בארץ? ממלאים פיהם מים ממוחזרים. כלום... לא אומרים "זה מעבר לקו הירוק, אז זה לא שלנו", פשוט שותקים... שתתבייש "התנועה הסביבתית" כולה. מי הירקון... זנים נכחדים... רק זה, כלום. ההרס נמשך, והם בעצם חושפים כי הקו הירוק שלהם הוא קו אחר לגמרי, נוהים אחר אשליית "ההפרדה". מה אכפת לנו שזה סותר כל היגיון סביבתי? ...מי אתם רוצים שיאבק... אזרחים למען חיזמא? קואליציית הבדואים לאוויר נקי? (סופר 2005).

אחד מנציגי הארגונים מצהיר: "באופן עקרוני אנחנו מתעסקים באג'נדה פנים־ישראלית, לא מתעסקים בקונפליקט הישראלי–פלסטיני".[53] אך כאמור, למרות אי־העיסוק בנושא הפוליטי, הארגונים נוקטים עמדה שלפיה הקו הירוק הוא גבול תחום הפעילות. כך לדוגמה, דוחות אי־הצדק הסביבתי[54] של ארגון חיים וסביבה שנותנים במה לחשיפת אפליה סביבתית בישראל מעולם לא עסקו במתרחש מעבר לקו הירוק: "בהקשר זה זו לקונה, לא היה דיון שבו הוחלט

[51] ריאיון עם פרופ' אלון טל, מייסד ארגון אדם טבע ודין ויו"ר חיים וסביבה לשעבר, 18.12.2006.

[52] שם.

[53] ריאיון עם עמית ברכה, ראו הערה 45 לעיל.

[54] הדוחות מייצגים את התנועה הסביבתית, ראו www.sviva.net.

על אי־כתיבה על נושאים שחוצים את הקו הירוק אלא התקיים חוסר עיסוק בשאלה".[55] גם דוח העוני הסביבתי של ארגון אדם טבע ודין לא עסק במתרחש בשטחים הכבושים. "הירוקים מתרחקים מנושאים הנתפסים כפוליטיים... המנדט שהירוקים נטלו לעצמם חופף את הקו הירוק, ומה שמתרחש מעבר לו אינו מעניינם, רק שלא יאשימו אותם בסיפוח השטחים" (בנבנישתי 2004). למעשה, דפוס זה של אי־התייחסות למתרחש מעבר לקו הירוק מאשרר, מסרטט ומקבע את קיומו כלפי פנים. יתרה מזאת, ראוי לציין שגדר ההפרדה עוברת על הקו הירוק רק בחלקה, כך שלמעשה קו גבול הפעילות הארגונית מטושטש עוד יותר באופן ההולם את תפיסת היעדר הגבול המושרשת בתודעה הישראלית (קמפ 2003).

נימוק נוסף להימנעות מפעולה הוא הטענה כי "אנחנו לא לוקחים את הטיפול בבעיות של פלסטינים שהן כן המנדט שלנו (למשל עקירת עצים) כיוון שיש ארגונים אחרים שעושים זאת: יש דין, בצלם, האגודה".[56] מכאן שמחוץ לקו הירוק או מחוץ לקו הגדר, הגורמים שמטפלים בבעיות חברתיות וסביבתיות במשולב (בבחינת טיפול בבעיות הומניטריות), הם הארגונים המטפלים ב"פוליטי", באדם.[57] זאת ועוד, העובדה שרוב ארגוני הסביבה רואים את המתרחש בשטחים כמחוץ לתחום פעילותם מורה על עמדה שמסמנת הלכה למעשה את הסביבתי כמקומי־לאומי. כלומר, גישת הקיימות — שמבוססת על תפיסה חוצת גבולות (אך אינה דנה במחיקתם), שבה המקומי הוא רכיב במערכת מורכבת יותר — אינה מביאה ארגונים לתמוך בביטול הגבול או לשאוף לביטולו. ואף להפך, היא מביאה אותם לסרטט גבול זה בפועל, כעדות לעמדתם הפוליטית הלא מבוטאת. אם כן, אותו "מַעבר מתפיסה טריטוריאלית של הסביבה לתפיסה רב־ממדית של המציאות שהסביבה היא חלק ממנה" (חנין 2002, 109), שצוטט לעיל בהתייחס לתפיסת הקיימות, אינו כולל יציאה מהטריטוריאליות הלאומית. לפיכך יש אפוא לתהות על מידת הפנמתה המהותית של תפיסת הקיימות בקרב הארגונים, תפיסה שמהווה כאמור את רציונל הקיום והקו המנחה של מרביתם.

"אין לי תשובה למה אף אחד לא עושה כלום — זה סוג של מבוכה..."[58]

ברצוני להתייחס בקצרה לפן הפרסונלי של ראשי הארגונים. רבים מהמרואיינים היו מודעים היטב לשתיקה הגורפת בסוגיית הגדר, וכמה מהם הדגישו לפניי את דעתם הפרטית:

> אישית, כאזרח, הצטרפתי לעתירה של בית סוריק... אישית, הייתי רוצה לחלק את השטח שבין המדינות;[59]

55 ריאיון עם דני רבינוביץ, ראו הערה 48 לעיל.

56 ריאיון עם עמית ברכה, ראו הערה 45 לעיל.

57 על תופעה מקבילה בתוך הקו הירוק בין ארגוני סביבה יהודים וערבים ראו Benstein 2004.

58 ריאיון עם שרון קדמי, ראו הערה 47 לעיל.

59 ריאיון עם רענן בורל, ראו הערה 13 לעיל.

באופן אישי הייתי רוצה לראות יותר פעילות אך בתור "חיים וסביבה" אני פועל מתוך המנדט שניתן לי;[60]

כל זאת בלי קשר לתפיסתי האישית: אני חושבת שכל בן אדם הגיוני צריך להתנגד להקמת הגדר הזו.[61]

נוסף על כך ברצוני לציין כי בד בבד עם אי־הפעילות הארגונית התקיים "על אש קטנה" הליך לא פורמלי של אנשי סביבה, חלקם בין המרואיינים, שנפגשו פעמים אחדות לחשיבה משותפת בנושא גדר ההפרדה: "אלו חברים ששייכים לשמאל החברתי... התכנסנו כפרסונות, ולא בכובע הארגוני של כל אחד מאתנו. ברור לנו שבכובע המקצועי לא ניתן להעלות את הארגומנטים האלו. שמנו לנו למטרה לפקוח עין וכאשר יש החלטה שהיא על פניה סביבתית ויש לה אלמנט של סיפוח שטח או פוליטי מדיני אנחנו ננסה להרים קול".[62]

למרות ההצדקות שנתנו לאי־פעילותם בעניין הגדר, כמה מהמרואיינים ביטאו חוסר נחת משתיקתם הגורפת גם בכובעם הארגוני. בחברה להגנת הטבע טענו ש"לא דרשנו תשובות, אולי פספסנו. ...היינו אמורים להרים קול... מניח שבגדר יכולנו לעשות יותר".[63] במרכז השל אמרו: "אין לי שום הסבר לשקט התעשייתי בנושא. ...אפשר לומר שזו תעודת עניות וסימן שאלה גדול על התנועה מדוע היא לא יכולה לייצר עמדה. התנועה הסביבתית והארגונים צריכים להיות מסוגלים לייצר עמדה".[64]

הן השתיקה המודעת של הארגונים והן הפן האישי שבדבריהם מעידים על חוסר היציבות המושגית ועל חולשת ההטמעה של תפיסת הקיימות בקרבם. זאת ועוד, באדם טבע ודין ציינו: "אנחנו כעיקרון ארגון שמאוד יוזם, במקרה הזה זה לא קרה כי התנועה הסביבתית לא עסקה [בעניין הגדר; ש"ש]".[65] יעל ישי טוענת בהתייחס לחברה האזרחית: "כשהזירה עמוסה בארגונים קיימים יש סכנה לקפיאה על השמרים, לדחיקה החוצה של נושאים חדשים" (ישי 2003, 48). אינני חושבת שארגוני הסביבה קופאים על שמריהם היות שזה שנים הם מובילים מאבקים בנושאים מגוונים ושנויים במחלוקת. אולם, שתיקתם הגורפת בעניין הגדר היא עדות לאותה דחיקה החוצה של נושא שהוא בבחינת איום עליהם, ולדעתי העובדה ששום ארגון לא הרים את הכפפה העניקה לכלל הארגונים מידה מסוימת של לגיטימציה לחוסר יוזמה.

מקרה הגדר חושף את חוסר הבהירות האפיסטמולוגית השורר בקרב הארגונים. הם כבולים בהצהרות "הצדק הסביבתי" אבל בתנאים מסוימים אינם מסוגלים ליישמו הלכה למעשה. כך לדוגמה עולה התחושה ש"שאלות סביבתיות מתגמדות לעומת השאלה

60 ריאיון עם דב חנין יו"ר חיים וסביבה (דאז), 28.12.05.

61 ריאיון עם שרון קדמי, ראו הערה 47 לעיל.

62 ריאיון טלפוני עם אורלי פלד, יו"ר ועד מנהל של מרכז השל, ינואר 2006.

63 ריאיון עם רענן בורל, ראו הערה 13 לעיל.

64 ריאיון עם אורלי רונן, ראו הערה 44 לעיל.

65 ריאיון עם עמית ברכה, ראו הערה 45 לעיל.

העקרונית",[66] או ש"אם ארגון סביבתי היה נכנס לנושא ועוסק בנזקים הנראים של הגדר היה עושה טריוויאליזציה לשאלות העמוקות שהיא מעלה... [בניסיון] לתרגם התנגדות לשאלות־מיקרו".[67] דהיינו, במקרה מבחן פוליטי מורכב כמו פרויקט גדר ההפרדה ניתן לחזות במגבלות תפיסת ה"קיימות" של הארגונים ודחיקתה לשוליים. להבדיל, גם אמירה כמו "אתה לא רוצה להיתפס כקיצוני ומחבק עצים... [ולהתייחס רק לאספקטים של פגיעה אקולוגית שיוצרת הגדר; ש"ש] לא רוצה להיות מחוץ לקונסנזוס",[68] מורה על אותה תפיסה המבחינה בין סביבה פיזית לבין זכויות אדם, שלפיה העיסוק בעצים הוא עיסוק ב"אקולוגיה". תפיסה זו אינה יוצרת את הקישור ה"מקיים" שלפיו עיסוק בעצים הוא עיסוק ברווחת האדם.

הקשר אל סוכני המדינה

רשות הטבע והגנים אינה יכולה להסתייע בעניין גדר ההפרדה בלחץ ציבורי של הגופים הירוקים. אלו שומרים ברובם על שתיקה כמעט מוחלטת בכל הנוגע לגדר (רינת 2005).

להוציא מספר מצומצם של מפגשים וסיורים משותפים של ארגוני הסביבה וסוכני המדינה האמונים על שמירת הטבע — כמעט לא היה דיאלוג סביבתי בנוגע לגדר ההפרדה. נראה כי הגורמים המדיניים היו רוצים להיעזר בארגוני הסביבה, במומחיותם ובכוחם הציבורי במטרה לשפר את המצב הסביבתי. כפי שטען רבינוביץ "המערכת היתה מקדמת בברכה כל דיון. דיון בתוך הקופסה של מזעור נזקים... לניהול משא ומתן על הפרטים".[69]

שוחחתי עם קציני מטה (קמ"טים) לאיכות הסביבה במינהל האזרחי בשטחים ועם פרויקטור הגדר ברשות הטבע והגנים,[70] ונראה שהם מייחסים כוח והשפעה ממשיים לארגוני הסביבה, הם טענו:

> כל לחץ ירוק היה יכול לשנות מערכות שלמות. אם ציפיתי למאה אחוז מאמץ של הגופים הירוקים קיבלתי אפס. אני פשוט המום, לא יכול להבין את זה... אין כמו תנועות מחאה, לא יעזור כלום;[71]
>
> חד־משמעית הגופים הירוקים לא נמצאים בקו התפר — לא פיזית לא רוחנית ולא תקשורתית. ...היה עוזר לנו אם הם היו בתמונה, אין ספק. הם מבחינתם קיבלו החלטה נכונה — זה לא בדיוק מתאים לארגונים הירוקים שלנו.[72]

66 ריאיון עם אורלי רונן, ראו הערה 44 לעיל.

67 ריאיון עם דני רבינוביץ, ראו הערה 48 לעיל.

68 ריאיון עם אלון טל, ראו הערה 51 לעיל.

69 ריאיון עם דני רבינוביץ, ראו הערה 48 לעיל.

70 ראיונות עם קציני מטה לאיכות הסביבה של המינהל האזרחי בבית אל: בני אלבז (שהוא גם מנהל המחוז מטעם המשרד לאיכות הסביבה), ומאיר מילר, סגן קצין המטה, 2.1.2006. ריאיון טלפוני עם דורון נסים — סגן מנהל מחוז יהודה ושומרון ופרויקטור הגדר ברשות הטבע והגנים, 6.1.2006.

71 ריאיון עם בני אלבז, ראו הערה 70 לעיל.

72 ריאיון עם דורון נסים, ראו הערה 70 לעיל.

בספטמבר 2004 נערכה פגישה רשמית בנושא הגדר[73] בין אנשי החברה להגנת הטבע לנציגי הממסד המרואיינים בעבודה זו. בסיכום הדיון נכתב:

> הדיון מתקיים נוכח התממשות הגדר כישות מסיבית שיש לה בין השאר השפעות סביבתיות כבדות. ...ההתייחסות אל הגדר הינה כאל עובדה קיימת שיש לקבלה... ולא להתנגד לעצם הקמתה. ...הדיון מתמקד בנושאים הסביבתיים בלבד בשל חומרת ההשפעות על הטבע והסביבה ובשל היעדר התייחסות מספקת לנושא עד עתה, ונמנע במתכוון מהתייחסות לשאר הנושאים הקשורים לגדר, ובהם היבטים אנושיים והיבטי ביטחון בהם מרבים לעסוק במסגרות אחרות... תוך הימנעות מוחלטת מעירוב שיקולים פוליטיים.[74]

למרות מכלול ההתייחסות בסיכום הדיון, שכלל השלמה עם קיום הגדר והיערכות לצמצום נזקיה, החלטותיו מעולם לא יצאו אל הפועל.[75] אולם, במסמך שהכין קמ"ט המינהל האזרחי נכתבו דברים שונים על הפגישה האמורה: "בהיבט הנחלת נושא המכשול בהיבט הסביבתי־ציבורי... הוסטה עמדת הציבור הירוק מ'שלילה מוחלטת' למצב בו הגופים הירוקים מקבלים את המכשול כ'מצב קיים' אשר יש להיערך אליו. ...מדובר בהצלחה רבה בתחום ההסברתי במסגרת הדיון הציבורי הנערך בנידון".[76]

גופי המדינה היו רואים "הצלחה" אמיתית בהימצאותם של ארגוני סביבה בשטח ובשיתוף פעולה ממוסד למזעור נזקים לטבע. מסתבר שבעבור ארגוני הסביבה מחירו של שיתוף פעולה שכזה עשוי להוות הכתמה "פוליטית" מסוג שונה מהאמור עד כה: הכתמה בכתם של ממסדיות, של פעילות בתוך הקופסה, של תמיכה בפרויקט הגדר — ובכך היתה נפגעת עמידתם העצמאית מול המדינה. מלבד זאת, אופי הפעילות שהיתה אפשרית, קרי מזעור נזקים אקולוגיים בלי היבטים חברתיים, היה מחייב ארגונים לסגת משיח הקיימות אל שיח שימור טבע קלאסי, נסיגה שאינם מסוגלים לה.

"התנועה נמצאת בין צדק סביבתי לשימור... בשלב מעבר... משנה כיוון"[77]

מהאמור עד כה אפשר לראות כיצד מקרה הגדר משקף את הפער בין שיח הקיימות המודרני לבין תפיסת המציאות בישראל, שהסכסוך שבו היא שרויה מביא את ארגוני הסביבה לדבוק בתפיסות קלאסיות־מקומיות של שימור טבע, וברוב המקרים — לשקט גורף. מקרה הגדר הוא מעין "ראי לאיפה נמצאת התנועה הסביבתית — היא בכזה מעבר שאיבדה את הנכסים הטבעיים שהיו לה אך עוד אין לה אג'נדה ברורה אחרת".[78] דהיינו,

73 במכון דש"א, www.deshe.org.il.

74 את הסיכום כתב יואב שגיא מהחברה להגנת הטבע, 2.9.2004.

75 שיחת טלפון עם יואב שגיא, 28.12.2005.

76 מתוך מצגת קמ"ט איכות הסביבה במינהל האזרחי בשטחים, בכנס מכשול התפר, 9.11.04.

77 ריאיון עם אורלי רונן, ראו הערה 44 לעיל.

78 שם.

ה"סביבה" כקונספט בהתהוות היא זו שלעתים מונעת את פעולתם של הגורמים האמונים על הגנתה וקידומה השוטפים ומביאה להפקרת המרחב. יתר על כן, בישראל התפיסות הסביבתיות מוכפפות לתפיסות המרחביות־פוליטיות אשר מאפשרות קדימות של השיח הביטחוני, או לפחות נמצאות תחת השפעה חזקה שלהן. מכאן שאותה "לוקליות" של השיח לא רק מעכבת את פיתוח תפיסת הצדק הסביבתי במובנו המלא (והחוצה גבולות) ואת אימוצה, אלא גם משפיעה על הפרטים והארגונים המחזיקים בתפיסות "קלאסיות" של סביבה, מגבילה ואולי אף משתקת אותם, שכן אילולא החשש מתיוג "פוליטי" היו פועלים לשמירת הטבע ביתר נמרצות.[79]

ארגוני הסביבה נאבקים ב"פוליטי"

ברצוני לדון בקצרה בשני מקרים אקטואליים שבהם, למרות מאפיין פוליטי־מדיני חזק, נוצרו תנאי התנגדות והובילו למאבק של ארגוני הסביבה מול המדינה. הדיון במקרים אלו יסייע לי לתחום את גבול פעילות הארגונים לאור מקרים פוזיטיביים, דהיינו מקרים שהתרחשו במציאות, ולא רק דרך מקרה "שלילי" כנבדק במחקר זה — מקרה של הימנעות ושל אי־פעילות נוכח בניית גדר ההפרדה.

המאבק על ניצנים: במקורה היתה תוכנית ניצנים חלק מתוכנית ההתנתקות. תוכנן להקים גוש התיישבות חדש (11 יישובים) הכולל אלפי יחידות נופש ואזור תעשייה בחולות ניצנים, אזור אקולוגי יחיד במינו במישור החוף.[80] בעקבות מאבקים פוליטיים, ביניהם סביבתיים, תוכננה תוכנית מתאר חדשה לאזור (תמ"א/ 39)[81] ש"ניסתה להביא בחשבון את מרקמי החיים של המפונים ואת שימור הטבע והסביבה".[82] במסגרת התוכנית החדשה אף הוחלט על הרחבת שטח שמורת הטבע של ניצנים, ובקרב ארגוני הסביבה היא נחשבת ניצחון מרשים.

לצורך המאבק הסביבתי נגד התוכנית התאגדה קואליציית ארגונים,[83] ויזמה הפגנות, עצומות, אוהל מאבק, עתירות לבג"ץ ופרסום ניירות עמדה משותפים. הנימוקים להתנגדות לבנייה שצוינו בפרסומים לא התמקדו רק בטבע ובנוף אלא התעמתו באופן מעמיק עם הסוגיות

79 הגם שהם שוליים ומעטים, ראוי להזכיר כי יש אנשי סביבה שתומכים בבניית הגדר מסיבות של שמירת טבע (לביא 2008א). לדידם, למרות הפגיעה בנוף ובטבע תתאפשר אכיפה ובקרה טובה יותר על ציד, רעייה וכריתת עצים באזור. יתרה מזאת, בהיעדר גדר נוכחות הצבא בשטח גוברת מסיבות ביטחוניות, וגורמת נזק משמעותי לסביבה (רינת 2008).

80 "יוזמת ניצנים ליישוב מפוני חבל עזה במרחב חולות ניצנים: העמדה הסביבתית", אפריל 2005, www.teva.org.il.

81 תמא/39, תוכנית מתאר ארצית ברמה מפורטת מרחב ניצנים וצפון אשקלון, באתר משרד הפנים: www.moin.gov.il.

82 תמ"א 39, פרק 2, סעיף 1. וראו גם את הודעת מזכיר הממשלה מיום 27.11.2005.

83 החברה להגנת הטבע, אדם טבע ודין, חיים וסביבה, נגב בר קיימא, מגמה ירוקה והפורום הציבורי לאיכות סביבה אשדוד.

הפוליטיות, החברתיות והכלכליות שעמדו על הפרק, ודנו בצדק סביבתי, בקיימות ובתקדים המסוכן של בניית גוש ההתיישבות בניצנים:

> יישובם של מפוני גוש קטיף בתחומי מדינת ישראל בסביבה הדומה לזו בה חיו ברצועת עזה כמקשה אחת מהווה תקדים מסוכן להמשך התהליך המדיני במסגרתו ייתכן ויפונו גושי התיישבות נוספים... המשמעות האמיתית של מימוש יוזמת ניצנים היא חיסול מרחב ניצנים שנועד לשמש את כלל הציבור כריאה ירוקה הכוללת שמורה ופארק חולות ומסירתו לקבוצה קטנה של אזרחים כדי לקנות "שקט תעשייתי"... ישנם פתרונות יעילים יותר, שייטיבו עם המפונים ועם תושבי הנגב מבלי לפגוע בזכותם של רוב תושבי המדינה והדורות הבאים ליהנות מהטבע.[84]

אמירות אלו היו צעד משמעותי אל עבר ה"פוליטי", ואל מחוץ לקונסנזוס ולניטרליות בתקופה פוליטית וציבורית סוערת. הארגונים טענו טענה מורכבת שדנה בתעסוקה ובתכנון ארוך טווח, ושכללה גם אמירה מדינית הנוגעת לפינויים עתידיים בגדה המערבית. וכך, למרות הפוליטיות והאקטואליות של הסוגיה, המאבק היה מוצלח ו"מקיים", וכלל היבטים חברתיים אף שבבסיסו הוא נשען על שמירת טבע. אפשר לומר שהמאבק התאפשר כיוון שהוא התרחש בתוך גבולות הקו הירוק, ולא יצא נגד הקונסנזוס או הממסד הביטחוני (כפי שמצריכה התנגדות לגדר ההפרדה): "ניצנים היא המקרה־ראי, היא בתוך הקו הירוק, בקונסנזוס, ולכן עלו על בריקדות".[85]

מאבק ניצנים עלה לא פעם בראיונות עם נציגי ארגוני הסביבה. הם הביאו אותו בתור דוגמה לנכונותם להתעמת עם הפוליטי: "את ניצנים היה אפשר לנצח ולכן הלכנו בכל הכוח, אם היינו מצטיירים כשמאלנים קיצוניים לא היינו יכולים להיאבק בניצנים";[86] "ניצנים הוא צעד ראשון, אנשים התחילו לתת את הדעת שיש משמעות סביבתית לזעזועים מדיניים".[87] עם זאת, יש לזכור ששיעורי התמיכה הציבורית בתוכנית ההתנתקות היו גבוהים.[88]

המאבק על מדבר יהודה: בינואר 2007, לאחר כחמש שנות בניית הגדר, יצאה התארגנות בהנהגת החברה להגנת הטבע בקריאה לעצור את העבודות באזור מדבר יהודה ולהחליף את הגדרות באמצעים אלקטרוניים המצמצמים פגיעה בנוף ובטבע. המאבק כלל פעילות תקשורתית, לובי, עצומות וסיורים. ההתארגנות יזמה ישיבה של השדולה הסביבתית־חברתית

84 ראו הערה 80 לעיל.

85 ריאיון עם אורלי רונן, ראו הערה 44 לעיל.

86 ריאיון עם אלון טל, ראו הערה 51 לעיל.

87 ריאיון עם אורלי רונן, ראו הערה 44 לעיל.

88 מדד השלום הראה כי במהלך השנה שקדמה להתנתקות עמד שיעור התמיכה בה בקרב הציבור הישראלי על 60% בממוצע, ראו www.tau.ac.il/peace.

בכנסת בהשתתפות חברי כנסת רבים. ביום הישיבה[89] הורה שר הביטחון על עצירת העבודות במטרה לבצע בדיקת היתכנות לשינוי אופי הגדר באזור. באתר המאבק של החברה להגנת הטבע נכתב:

> החברה להגנת הטבע סבורה שבשל ייחודיותו של הטבע במדבר יהודה, ובשל חשיבותו הנופית וההיסטורית, ובהיעדר יישובים פלסטיניים וישראליים לצד קיומו של מרחב התראה בן עשרות קילומטרים של שטח מדברי, יש מקום לבחון חלופות אחרות... למרות הכאב הנופי והאקולוגי הכרוך בהקמת גדר ההפרדה באזורים אחרים בארץ, החבר להגנת הטבע הניחה בצד את שיקולי שמירת הטבע לטובת צורכי הביטחון של תושבי ישראל... אולם במדבר יהודה... יש מקום לאמצעים אחרים שאינם כה פוגעניים.[90]

על פני הדברים, נראה כי חל שינוי בנכונותם של הארגונים ובעיקר של החברה להגנת הטבע[91] להיכנס בעובי הקורה במאבק הסביבתי כנגד הגדר. ואולם, לדעתי השינוי אינו מהותי בכל הנוגע לנכונותם להתמודד עם ההיבט הפוליטי־ביטחוני. ראשית, המצב הביטחוני בשנת 2007 היה שונה מהמצב בשנת 2002, כשהוחלט על הקמת הגדר. שנית, השטח המדברי הנדון שונה במהותו מהשטחים הצפוניים שבהם עובר תוואי הגדר (ובהם עסקו רוב המאבקים האזרחיים). השטח מיושב בדלילות, ולפיכך ההתמודדות עם טיעוני הביטחון קלה יותר ואינה מצריכה התייחסות לאוכלוסייה פלסטינית או ישראלית. משום כך אפשר להתייחס לשטח כבתולי, מדברי וטהור מבלי להתמודד עם ההיבט החברתי־פוליטי. בהתאם לזה, קמפיין החברה להגנת הטבע, שהובילה את המאבק, התבסס על בעלי החיים (ובראשם הנמר הנכחד), על הטבע ועל הנוף הבראשיתי. שלישית, היו שכינו את המאבק והישגיו "ניצחון ירוק־כתום" (שרון 2007), כיוון שההתארגנות היא קואליציה בין אנשי החברה להגנת הטבע לבין מתנחלים מהאזור. ייתכן שלחלקם של המתנחלים במאבק, בשל כוחה הפוליטי של קבוצה זו בכנסת, היה משקל בעצם ההחלטה לפעול. ורביעית, התוואי באזור צמוד ברובו לקו הירוק ולפיכך נמנעו מחלוקות פוליטיות־מדיניות, ו"איחוד השורות" בכנסת התאפשר. מאבק זה לא יצא נגד תוואי הגדר אלא נגד אופן בנייתה, ועל כן מובילי המאבק לא נאלצו להתמודד עם נושא הגבול ולעסוק בו, והדיון נותר מקומי במהותו. אם כך, התנאים להתנגדות שנוצרו ואפשרו את המאבק העניקו לו מאפיינים של מאבק שימור טבע מקומי שאינו מתמודד עם ה"אדם" מחד גיסא או עם הצדדים המרחביים־פוליטיים מאידך גיסא.[92]

89 הישיבה היתה ב־9.1.2007, בראשות חברי כנסת מיכאל מלכיאור ודב חנין ובהשתתפות משרד הביטחון, צה"ל, רשות הטבע והגנים וארגוני סביבה.

90 ראו הערה 46 לעיל.

91 אביב לביא (2008א) כתב: "רוב הארגונים הירוקים האחרים שמרו על פרופיל נמוך. אולי כי לא רצו לתחוב את ידיהם למרק הפוליטי, ואולי כי לא הגיעו למסקנה חותכת איזה פתרון הוא הרע במיעוטו".

92 בפברואר 2008, בעקבות פיגוע בדימונה, פורסם שהחברה להגנת הטבע שוקלת להסיר את התנגדויותיה לבניית גדר באזור דרום הר חברון (הראל ואחרים 2008).

למרות הצלחת המאבק, כשנתיים לאחר עצירת העבודות לצורך בחינתן המחודשת נבנתה במדבר יהודה גדר מבוטנת נמוכה ודלת תקציב, יעילה רק נגד כלי רכב ואורכה תשעה קילומטרים — בלא כל הודעה מוקדמת ובלא הליך שיאפשר להגיש התנגדויות מבעוד מועד.[93]

לחיזוק נוסף של טענתי ברצוני להתייחס בקצרה למאבק כפר עציון. בדצמבר 2005 עתרו מתנחלים מבית ספר שדה כפר עציון לבג"ץ[94] נגד תוואי הגדר באזור יער אבו־סודא. העתירה הציגה נימוקים סביבתיים לשינוי התוואי ולצדם טיעונים חברתיים. שלא כמו מדבר יהודה, אזור גוש עציון מיושב בצפיפות בפלסטינים ובישראלים, ומשום כך, אילו היו הטיעונים מבשילים לכדי התדיינות משפטית ומאבק ציבורי, היה עליהם לשלב בין ההיבט החברתי (הישראלי והפלסטיני) להיבט הסביבתי בצורה כוללת. אף על פי שהוזמנו, ארגוני הסביבה לא נענו לבקשת כפר עציון להשתתף ולהיות צד בעתירה (רינת 2006). מכאן שכמו שאר ה"שתיקות" של ארגוני הסביבה — גם במקרה זה לא התקיימו תנאי התנגדות שמאפשרים פעולה. אילו היו מתגייסים למאבק, היו הארגונים מתחייבים בכך לאמירה מורכבת שמתמודדת עם האדם, החברה, המרחב הפוליטי והטיעונים הביטחוניים בצורה שעד כה כמעט לא הושמעה בעניין הגדר. יתרה מזאת, ייתכן שהימנעותם מפעולה נבעה דווקא מפחד מביקורת שתגיע משמאל המפה הפוליטית, שתשייכם לימין, ותאשים אותם בתמיכה בסיפוח שטח דה פקטו אגב שימוש בתואנות סביבתיות.

ד. דיון

מחקר זה בחן את התפיסות הרווחות בקרב ארגוני הסביבה בישראל ואת אופני יישומן במקרה של גדר ההפרדה. באמצעות ניתוח הפעילות הסביבתית בעניין הגדר והפרקטיקות של ארגוני הסביבה בדקתי את אופן תפעול מושג ה"סביבה" בשתי רמות מושגיות בו בזמן: ברמה אחת מתקיימת הבחנה בין סביבה במובן של טבע ונוף לבין סביבה במובנה ה"מקיים". ברמה השנייה מתקיימת הבחנה בין התייחסות ל"סביבה" בצורתה המשתייכת למרחב ריבוני נתון לבין התייחסות ל"סביבה" כמרחב שעניינו דמיון חוצה גבולות. מסקנות המחקר והמשמעויות התיאורטיות הנובעות ממנו בנויות בכמה רבדים:

ארגוני הסביבה — שרואים עצמם שותפים בעיצוב המרחב והשיח הציבורי בישראל — הם בעלי פוטנציאל ליצירת דיון מורכב ועמוק על בניית גדר ההפרדה. אולם, הם בוחרים שלא לעשות כן בגלל חששם מפוליטיזציה של האג'נדה הסביבתית ומאיבוד תמיכה ציבורית, ומתוך תחושה כי שאלות סביבתיות מתגמדות לעומת "השאלות העקרוניות", העוסקות בזכויות האדם. יתר על כן, ארגוני הסביבה בישראל נמצאים בתהליך פיתוח חשיבת עומק

93 מקרים אלו חורגים מתקופת המחקר. להרחבה ראו לביא 2008ב.

94 בג"ץ 11551/05.

שיוביל למיצובם כארגוני צדק סביבתי הכורכים במקשה אחת את האדם והסביבה. אולם, נוכח מקרים "פוליטיים־מדיניים" בעלי היבט סביבתי נרחב, כגון מקרה הגדר, המאלצים אותם לקרוא תיגר על הממסד הביטחוני ועל דעת הקהל, הם מבצעים בפועל את ההפרדה שהם מנסים לטשטש במוצהר: ההפרדה בין האדם (ה"פוליטי") לסביבה.

יתרה מכך, הפרדה זו מתבססת על תפיסה מרחבית שכיחה שלפיה הקו הירוק הוא קו פרשת המים מבחינת יכולת הפעולה המאורגנת. למעשה, דפוס זה של התעלמות[95] מן המתרחש מעבר לקו הירוק בפועל מאשרר אותו, עוזר לסרטטו ומקבע את קיומו כלפי פנים. יהודה שנהב (2006) טוען שמשטר הכיבוש ארוג לתוך המרקם הפנימי של החברה הישראלית. לדבריו, הפטישיזציה של הקו הירוק היא נדבך מרכזי בעיצוב תודעתם הניטרלית והא־פוליטית של מדעני החברה בישראל. אני מוצאת שעתוק של הפרדה זו גם בקרב ארגוני הסביבה: בין ה"המדיני" (מחוץ לגבולות 1967) ל"חברתי" (בתוך גבולות 1967). כאמור, כאשר מדובר בסוגיות מדיניות — חלה רדוקציה של ה"אדם" וה"פוליטי", והאחדה ביניהם. העובדה שהמתרחש מעבר לקו הירוק נתפס בעיני הארגונים כמחוץ לתחום מורה על עמדה שמסמנת את הסביבתי כמקומי־לאומי.

מצב עניינים זה מתקיים כיוון שלא כמו בתקופות קודמות — שבהן תפקיד ארגוני סביבה היה שימור טבע בלבד, ולולא היו פועלים למזעור נזקים היו למעשה "בוגדים" ברציונל קיומם — כיום הארגונים מחויבים בהצהרותיהם לאדם ולרווחתו הסביבתית לא פחות משהם מחויבים לסביבה הפיזית. הארגונים משותקים לנוכח מקרה הגדר כיוון שהם שרויים במצב ביניים קונספטואלי כפול: בתווך שבין ארגוני שימור טבע לארגוני צדק סביבתי ובתווך שבין השתייכותם למהלך גלובלי להשתייכות מקומית־לאומית. דהיינו, מושג ה"סביבה", בהיותו מושג דינמי ומתפתח שמקבל משמעות בזיקה לתפיסות לאומיות — משליך על אופן סרטוט גבולות ה"פוליטי" בישראל, והוא שהביא במקרה זה להפקרה של המרחב האקולוגי ושל המרחב החברתי, הסובלים שניהם כאחד מאי־צדק סביבתי. כפי שהראיתי, בישראל נוצר מצב שמחוץ לקו הירוק דווקא ארגוני זכויות אדם הם שמיישמים הלכה למעשה את מושג הצדק הסביבתי, שאינו זוכה להתממש כמושג אינטגרטיבי וכמוקד למאבק חברתי רחב.

באופן פרדוקסי, דווקא השתייכותם של ארגוני הסביבה לאג'נדה המודרנית של שיח הסביבה, אג'נדה גלובלית ו"מקיימת" שדורשת להיכנס בעובי הקורה הפוליטית — דווקא ההשתייכות הזאת מהווה בעבורם איום של פוליטיזציה, משתקת אותם, ומובילה אותם להתנהגות ההולמת תפיסה מקומית. מכאן שבמקרה של ישראל, הקוטב המקומי־לאומי הוא בעל כוח המשיכה החזק יותר ברצף התפיסות הסביבתיות־מרחביות, והוא מכפיף אליו את הפעילות הסביבתית. מקרי המבחן של ניצנים, מדבר יהודה וכפר עציון סייעו בביסוס הנחה זו, כיוון שהראו כיצד ארגוני הסביבה מתמודדים עם ה"פוליטי" אך עודם רחוקים מלקרוא תיגר

[95] מלבד ידידי כדור הארץ ופעולות ספורדיות של ארגונים (בעיקר סביב נושא מזבלות וזיהומים).

על הנושא הביטחוני. זאת ועוד, אם מקרה ניצנים הוכיח שהשילוב החברתי־פוליטי־סביבתי עשוי להביא ליצירת אמירה מהותית שמתמודדת עם תהליך פוליטי־מדיני (בתוך הקו הירוק), הרי מקרה מדבר יהודה הראה כיצד העלאת טיעון שמתמודד עם סוגיה פוליטית־ביטחונית מביא שוב לפיצול בין הסביבתי לחברתי, ולחזרה לתפיסות סביבתיות מוקדמות. במקרה מדבר יהודה העלאת הטיעון התאפשרה מלכתחילה משום שלא היה צורך בהתמודדות מורכבת עם היבטים חברתיים, שלא נכחו במרחב: המדבר ריק מאנשים ולכן גם ריק מפוליטיקה.

יתר על כן, מקרי מדבר יהודה וכפר עציון[96] מראים שבמעגלים החיצוניים למרכזי ארגוני הסביבה הגדולים, הפן הלוקלי־לאומי שקושר טבע לאהבת הארץ חזק יותר, ושלמעשה, אנשי סביבה המחזיקים בתפיסה "קלאסית" ומקומית זו מצליחים (במעגלי הפעלת לחץ לא פורמלי) להגיע להישגים בולטים. ואם כך, ייתכן שדווקא החיבור בין פעילות סביבתית לימין ה"שורשי" הוא זה שמצליח לעמוד מול הממסד המדינתי טוב יותר, כיוון שהוא דובר אותה שפה מושגית ומחזיק באותן תפיסות "קלאסיות" של סביבה. ייתכן שהעובדה שראשי הארגונים נתפסים ותופסים עצמם בשמאל הפוליטי היא בעוכריה של הסביבה מן הבחינה האקולוגית.

אולם, גם כשהחשש מתיוג פוליטי מצטמצם, אפשרויות הפעולה לא בהכרח מתרחבות. כך למשל, קריאתם של סוכני המדינה אל הארגונים לשיתוף פעולה במזעור נזקי טבע — פעולה ניטרלית לכאורה וחפה מפוליטיזציה — אינה יכולה להיענות בגלל החשש משוליות והאשמה באסקפיזם ובשיתוף פעולה "פוליטי" עם המדינה, שמספחת את השטח דה פקטו.

לצד ההסברים שהובאו לעיל יש הסברים אחרים ומשמעותיים לשתיקת הארגונים שבהם לא דנתי, ביניהם סדרי עדיפויות פנים־ארגוניים, מבנה התנועה הסביבתית, תקציבים, עומס נושאים לטיפול ועוד. לעתים הארגונים בוחרים את פעילויותיהם על פי שיקולים צרים של רווח לעומת הפסד. מאבק פוליטי, כגון מאבק נגד הגדר, עשוי להיות בעל עלויות (תקציביות ואחרות) החורגות מאפשרות הפעולה של הארגון, ועשויות לסכן את קיומו.

תיאוריות רבות דנות בכך שאחד מתפקידי החברה האזרחית הוא לייבא נורמות, ערכים וידע מהרמה הבינלאומית אל הרמה המקומית.[97] כאמור, כמו במקומות אחרים בעולם, גם בישראל היה לארגוני הסביבה חלק מכריע בייבוא תפיסת הקיימות לישראל ובהטמעתה. עם זאת, השיוך העצמי של הארגונים לתיאוריות גלובליות כגון הקיימות שרוי במתח עם המציאות המקומית, שבה עשייה סביבתית חוצת גבולות אינה שכיחה. כיום, המבט חוצה הגבולות של ארגוני הסביבה פונה בעיקר מערבה, אל מעבר לים, אגב עצימת עין מודעת לכיוון מזרח. בהיעדרותם ממרחב הגדר ומזרחה הם בעצם מפקירים אותו ואת הנוכחים בו — הן בגלל אי־פעולה סביבתית ישירה (אשר מביאה להידרדרות נוספת של המרחב הפיזי) והן

96 כאמור, את המאבק על מדבר יהודה הובילה החברה להגנת הטבע בשיתוף מתנחלים מהאזור. במאבק בכפר עציון לא השתתפו ארגוני הסביבה המסוקרים בעבודה זו, אלא רק מתנחלים מהאזור.

97 Boli and Thomas 1997; Keck and Sikkink 1998; Taylor 1999.

בגלל היחלשות הייבוא של הנורמות הסביבתיות הבינלאומיות שדוחפות את המדינה לפעילות "נכונה" מתוך רצון לזכות בלגיטימציה בינלאומית (Ron 2003).[98]

מקרה הגדר מכיל כמה מאפיינים מתנגשים שמביאים את הארגונים למצב פרדוקסי: הם משותקים הן בגלל חששם מפוליטיזציה (בין מימין ובין משמאל), הן משום שאינם יכולים לשתף פעולה עם המוסדות הממלכתיים לשמירת טבע (מפחד שיואשמו בשיתוף פעולה פוליטי עם הממסד המביא לסיפוח שטחים) והן בגלל תפיסותיהם באשר לתפקידם אשר עולות נוכח המצב. אך יתרה מכך, כיוון שסטטוס הגדר אינו מוגדר "גבול" — אף שמקובל לראות בה בסיס מוצק לקו הגבול העתידי בין ישראל למדינה הפלסטינית — קשה לשייך אמירה בנוגע לגדר, מאבק או תמיכה בה לסוג הפעולות ה"לוקליות". תפיסה לוקלית של הסביבה תניח השתייכות למרחב ריבוני נתון ולפיכך גדר שמבחינה בין קולקטיבים על בסיס לאומי היא גבול העשייה הסביבתית. אולם, כיוון שהגדר אינה מקיימת את עקרון ההפרדה כמו גבול קשיח, וישראלים ופלסטינים נמצאים משני צדיה, יוצא שהגדרת המקומי מיטשטשת גם היא, והטשטוש מגביר עוד יותר את האפשרות להתעלם מהמצב. אדריאנה קמפ (2003, 57) טוענת: "כינונו של הגבול בתודעה המקומית כיאנוס — תמיד אמביוולנטי ואף פעם לא שלם — הוא חלק מפוליטיקה טריטוריאלית". אמביוולנציה זו, בייחוד נוכח מוחשיות הגדר בשטח, היא שמאפשרת לוואקום הסביבתי להתקיים בתוך הדיון הציבורי והיא שמאפשרת לארגוני הסביבה להישאר מחוץ לדיון. לפיכך, מקרה הגדר משמש אותי לשיקוף מקומם של הארגונים בתוך הציבוריות הישראלית והחברה האזרחית.

לסיום, ברצוני להזכיר כאן את טיעונו של אנטוניו גרמשי על החברה האזרחית: "דווקא כיוון שממד החברה האזרחית לא נשלט בידי עיקרון מארגן אחד, אפשר באמצעותו לסמן אפיקים במכלול החברתי שנפתחים לפעולה מודעת החותרת לשינוי חברתי" (אצל חנין 2003, 87). מקרה הגדר מאפשר להתבונן באותם "אפיקים במכלול החברתי" שלא נפתחו לפעולה בקרב ארגוני הסביבה ולסמן אותם. ולפיכך, נדמה שארגוני הסביבה טרם מוכנים להוביל שינוי חברתי מהסוג האמור, ונראה שעליהם להתקדם לאור הכרזותיהם, בכמה שלבים פנים־ישראליים ואולי אף א־פוליטיים עד להפנמה של הרטוריקה ה"מקיימת" שהם נוקטים. הפנמה זו תוביל לחציית גבולות רב־ממדית (גיאוגרפית וקונספטואלית) ולהשתתפות מואצת של הטיעון הסביבתי במרחב הגיאופוליטי. פיתוח שיח סביבתי שיקשור קשר הדוק ובל יינתק בין סביבה לחברה יחזק הן את שיח זכויות האדם בכללותו והן את ההגנה על המרחב האקולוגי. נראה כי ארגוני הסביבה בישראל צועדים בכיוון זה ובתהליכים פנים־ישראליים מקדמים אג'נדה של צדק סביבתי. אך דווקא נוכח אחד הפרויקטים המשמעותיים ביותר מבחינה סביבתית וחברתית, פרויקט שהשלכותיו יהדהדו באזורנו עוד שנים רבות ונוכחותו

98 אולם, אציין כי יעקבי (Yacobi 2007), במחקרו על ארגוני תכנון הפועלים בתוך הקו הירוק ומחוצה לו, הראה כי למרות פעילות ארגונית שפונה מזרחה, שינוי הנורמות והתפיסות המדינתיות מתרחש (אם בכלל) פנימה, בתוך גבולות הקו הירוק, וההשפעה בפועל על המרחב ה"מופקר" אינה משמעותית דיה.

המוחשית והבולטת בהוויה ובנוף המרחבי לא תיעלם במהרה — דווקא מולו נותרו רוב ארגוני הסביבה כבולים ומשותקים.

ביבליוגרפיה

אריאלי, שאול, ומיכאל ספרד, 2008. *חומה ומחדל: גדר ההפרדה — ביטחון או חמדנות*, תל־אביב: ידיעות אחרונות.

בן־אליעזר, אורי, 1999. "האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות", *סוציולוגיה ישראלית* ב(1): 51–98.

בנבנישתי, מירון, 2004. "הדאגה לחיות בר קטנות", *הארץ*, 9.9.2004.

בנימיני, שירה, ואורן פזמוני לוי, 2003. "ארגוני סביבה בישראל: תנועה בתנועה", רון פרומקין, דב חנין ועמיר אידלמן (עורכים), *סימני חיים 2002: המגמות המעצבות את חיינו*, ירושלים: מרכז השל לחשיבה ומנהיגות סביבתית ומכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 184–185.

דה שליט, אבנר, 2004. *אדום־ירוק: דמוקרטיה צדק ואיכות הסביבה*, תל־אביב: בבל.

הראל, עמוס, מיכל גרינברג וצפריר רינת, 2008. "ארגוני סביבה: נשקול להסיר את התנגדותנו להקמת גדר ליד חברון", *הארץ*, 6.2.2008.

http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArt.jhtml?more=1&itemNo=951704&contrassID=2&subContrassID=12&sbSubContrassID=0.

חנין, דב, 2002. "לחזור לחיים של טעם", *פנים* 21: 108–116.

———, 2003. "בעקבות גראמשי על החברה האזרחית", יואב פלד ועדי אופיר (עורכים), *מחברה מגויסת לחברה אזרחית*, ירושלים ותל־אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

———, 2004. "צדק, סביבה ודמוקרטיה: הסיפור שטרם סופר", www.sviva.net.

טל, אלון, 2006. *הסביבה בישראל: משאבי טבע, משברים, מאבקים ומדיניות — מראשית הציונות ועד המאה ה־21*, תל־אביב: הקיבוץ המאוחד.

יעקבי, חיים, ושלי כהן, 2007. *הפרדה־הפוליטיקה של המרחב בישראל*, תל־אביב: עם עובד.

ישי, יעל, 2003. *בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל*, ירושלים: כרמל.

כץ, דוד, 2001. "בית המשפט העליון אמר 'יש לחזק את ידיהם'", *גלובס*, תשתית וסביבה, 20.8.2001, עמ' 13.

לביא, אביב, 2008א. "לא עוצר בירוק", מעריב, סופשבוע, 15.2.2008.

———, 2008ב. "כך צה"ל בונה חומה: חאקי במקום ירוק", 22.12.08, www.nrg.co.il/online/1/ART1/828/796.html.

סופר, גילי, 2005. "נחל פרת: הכול ילך לעזאזל", Ynet תיירות, 14.7.2005, www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3112691,00.html.

פולמן, ישעיהו, 2004. *סיפורה של גדר ההפרדה: האומנם הפקרת חיים?*, ירושלים: כרמל.

קמפ, אדריאנה, 2003. "הגבול כפני יאנוס", יהודה שנהב (עורך), *מרחב, אדמה, בית*, ירושלים ותל־אביב: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד.

רבינוביץ, דני, 2010. "שינויי אקלים והחוסן הלאומי", בלוג הומו קומבוסטאנס, 29.1.2010, http://homocombustans.com.

רינת, צפריר, 2004. "אקולוגים: הגדר תביא להכחדת בע"ח וצמחים", *הארץ*, חדשות, 21.4.2004.

———, 2005. "חזרנו אל בורות המים, והקמנו עליהם גדר", *הארץ*, חלק ב, 15.6.2005.

———, 2006. "הירוקים השמאלנים נגד הירוקים המתנחלים" *הארץ*, חלק ב, 15.2.2006.

———, 2008. "הגדר הטובה, הגדר הרעה", *הארץ*, השבוע, 15.2008.

שדה, שחר, 2007. "ירוק־עד(כאן): ארגוני הסביבה בישראל ומקרה גדר ההפרדה", עבודת מוסמך, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל־אביב.

שוורץ, אילון, 2000. "פרדיגמות משתנות בתפיסה הסביבתית", www.heschel.org.il.

שיזף, צור, 2005. "משפט שלמה", *בשביל הארץ* (ינואר): 8–11.

שמיר, רונן, 2005. "ישראל במשפחת העמים: כמה הערות על ההתנתקות כמשטר תנועה גלובלי", *משפט וממשל* 8(2): 601–622.

שנהב, יהודה, 2006. "הכיבוש אינו עוצר במחסום", *מצד שני* 14–15: 4–9.

שרון, רועי, 2007. "ניצחון לירוקים: תוקפא בניית הגדר בדרום", NRG, http://net.nrg.co.il/online/1/ART1/528/412.html.

Benstein, Jeremy, 2004. "Place and the Other — the Place of the Other: Contested Narratives in Environmental Activism among Jews and Palestinians in Israel," Ph.D. Dissertation, Department of Sociology and Anthropology, the Hebrew University of Jerusalem.

Boli, John, and George M. Thomas, 1997. "World Culture in the World Polity: A Century of International Non-Governmental Organization," *American Sociological Review* 62(2): 171–190.

Dobson, Andrew, 1990. *Green Political Thought*, London and New York: Routledge.

Elliot, Robert, 1995. "Introduction," in idem (ed.), *Environmental Ethics*, Oxford: Oxford University Press.

Hanafi, Sari, 2005. "Spacio-cide and Bio-Politics: The Israeli Colonial Project from 1947 to the Wall," in Michael Sorkin (ed.), *Against the Wall: Israel Barrier to Peace*, New York: The New Press.

IUCN, 2006. "The Future of Sustainability: Re-thinking Environment and Development in the Twenty-first Century," Report of the IUCN Renowned Thinkers Meeting, 29–31 January, www.iucn.org.

Jacobs, Michel, 1999. "Sustainable Development as a Contested Concept," in Andrew Dobson (ed.), *Fairness And Futurity: Essays on Environmental Sustainability and Social Justice*, New York: Oxford University Press.

Keck, Margaret, and Kathryn Sikkink, 1999. *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, Ithaca: Cornell Press.

Rabinowitz, Dan, 2003. "Borders and Their Discontents: Israel's Green Line, Arabness and Unilateral Separation," *European Studies* 19: 217–231.

———, 2004. "Disentangling Nationalizing Projects and Sustainable Development: Can the Case of Israel and Palestine Provide a Model?" a lecture given in "Palestinian And Israeli Environmental Narratives" (workshop), York University, Toronto, 5–8 December.

Ron, James, 2003. *Frontiers and Ghettos: State Violence in Serbia and Israel*, Berkeley and Los Angeles, California: The University of California Press.

Tal, Alon, 2002. *Pollution in a Promised Land: An Environmental History of Israel*, Berkeley, California: University of California Press.

Taylor, Lucy, 1999. "Globalization and Civil Society: Continuities, Ambiguities and Realities in Latin America," *Indiana Journal of Global Legal Issues* 7(1): 269–295.

Yacobi, Haim, 2007. "The NGOzation of Space: Dilemmas of Social Change, Planning Policy and the Israeli Public Sphere," *Environment and Planning D* 25(4): 745–758.

מסמכים משפטיים

בג"ץ 11551/05, בית ספר שדה כפר עציון נגד ראש הממשלה מר אריאל שרון, שר הביטחון מר שאול מופז, אלוף פיקוד המרכז יאיר נווה, המינהל האזרחי באיו"ש, מינהלת גדר ההפרדה, משרד הביטחון, המשרד לאיכות הסביבה. עתירה למתו צו על תנאי ובקשה לצו ביניים.

בג"ץ 2054/04, מועצת הכפר בית סוריק ואחרים נגד ממשלת ישראל ומפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית.

בג"ץ 5488/04, מועצה מקומית אלרם ואחרים נגד ממשלת ישראל, שר הביטחון ואחרים.

בג"ץ 7784/02, סאאל עווני עבד אל־האדי ואחרים נגד מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית.

השגה על צו תפיסה 86/05/ת׳ ותיקוניו — אדמות ואדי פוכין. הוגשה בתאריך 11.10.2005 על ידי ארגון ידידי כדור הארץ.